This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

PA
6452
A3W4
1889
v.3

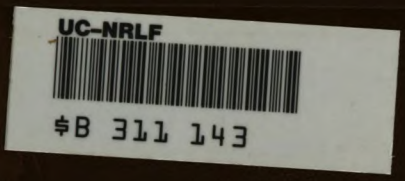

YB 38423

FERDINAND SCHÖNINGH
PADERBORN UND MÜNSTER

Digitized by Google

Schöninghs Text-Ausgaben

griechischer und lateinischer Klassiker.

Der V…band
gebundenen A…and-
lichem Form…inbar
etwas hohe P…lcher
in gleich gesc…n ist.

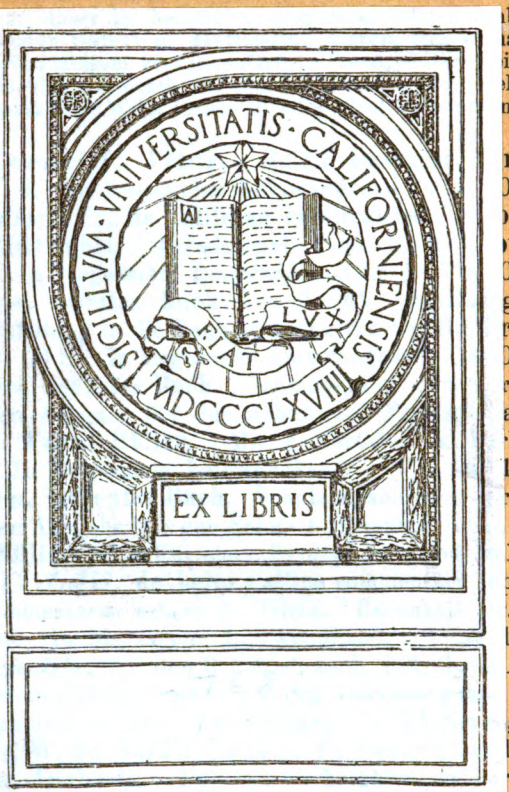

Nepotis, …mfs.
112 S… 0,65.
Sallusti …bello
Iugur… …pes.
106 S… 0,70.
Thukydi… …gabe
nebst … …ranz
Mülle… 0,80.
Thukydi… …r er-
klären… …auch
von **I**… …rben-
druck… 1,00.
Thukydi… …r er-
klären… …von
Dr. Fr… 1,00
Caesaris, …otem
cum … **H.**
Walth… 1,20.
Vergils *A*… …Auf-
satz üb… …und
einem … …gen-
namen… 1,50.
Xenophon …raus-
gegeb… …e in
Farbendruck. In biegsamem Leinwandb. ℳ 1,20.

Livii **ab urbe condita libri.** Text für den Schulgebrauch herausgegeben von **Dr. S. Widmann.** **Lib. I. XXI. XXII.** In biegsamem Leinwandbd. à lib. ℳ 0,60.

Ovidii, P. Nasonis, **Metamorphoses.** Auswahl für den Schulgebrauch mit Einleitung von **Dr. Egen,** Gymnasiallehrer zu Münster. In biegs. Leinwandb. ℳ 1,00.

Weitere Ausgaben folgen.

Verlag von Ferdinand Schöningh in Paderborn.

Digitized by Google

UNIV. OF
CALIFORNIA

T. LIVII

AB URBE CONDITA

LIBER XXII.

TEXT FÜR DEN SCHULGEBRAUCH

MIT GEOGRAPHISCHEM NAMENSVERZEICHNIS

HERAUSGEGEBEN

VON

Dr. SIMON WIDMANN.

PADERBORN.

DRUCK UND VERLAG VON FERDINAND SCHÖNINGH.

1889.

MÜNSTER I. W. — OSNABRÜCK.

Digitized by Google

UNIV. OF
CALIFORNIA

PA6452
A3W4
1889
v.3

Digitized by Google

UNIV. OF CALIFORNIA

Vorwort.

Was der Herausgeber seinen Vorgängern verdankt, zeigt der Text. Daher steht derselbe davon ab, die aufgenommenen Verbesserungen anderer besonders zu erwähnen. In vielen Fällen ist er konservativ verfahren, kurz gesagt da, wo ihm Livianische Eigenheiten vorzuliegen schienen, wie bei den sonst korrigierten Asyndeta. Seine eigene Meinung hat er an folgenden Stellen gelten lassen: 1, 12 lanae cadentis, weil auch Plinius solches erwähnt; freilich ist oft a und u verwechselt, so z. B. bei dem vorhergehenden luporum, wo im cod. Lov. 1 steht: laporum; 10, 2; 28, 11 aut crescente certamine ist in mehreren Hdd. überliefert und paſst ganz gut, denn es wird zuerst angegeben, daſs Hannibal den Bedrängten Hilfe schickt oder, weil der Kampf lebhafter wurde, weitere Truppen in den Kampf sandte; 32, 5 kann Romani gar nicht zu populi zugesetzt werden, da der Gedanke ein allgemeiner ist, wie der Inf. Präs. exhauriri zeigt, Romani würde eher exhaustum esse verlangen; 36, 7 scheint fonte calidos entstanden aus einem Glossem fontes calidos zu Caeretes aquas, zu manasse ist wieder multo cruore zu denken, welches als zu beiden Satzteilen gehörig voraussteht; 43, 5 weisen die schwankenden Lesarten quo und quod darauf hin, daſs ursprünglich beides stand; quo, quod hilft der ganzen Stelle auf; 49, 15 ist das tanta bei dem formelhaften civium sociorumque nicht auffällig; 60, 21 ist ut erumpentibus wohl ursprünglich

35888

Digitized by Google

verlesen aus vel erumpentibus (ut für vel sehr häufig!), einem Glossem zu ne erumperent; zu fuisse ist aus dem Vorhergehenden zu denken bonos fidelesque cives; 60, 22 ist die Partikel at vor ad erumpendum nicht blofs entbehrlich, sondern sie schwächt den Gegensatz ad erumpendum — ad tutanda sehr ab. Zu nec ego 39, 21 ist zwar der Schüler wegen opto aufgenommen, aber vielleicht ist gar nichts ausgefallen, sondern eine Ellipse anzunehmen, wie in 50, 7 bei non tu; zu dem ersten Satz „ut nihil agatur" läfst sich nämlich metuo ergänzen; nihil agere ist ein Begriff. Auch der Zusatz einer Präposition vor stationem 19, 5 und 45, 3 ist vielleicht unberechtigt.

Oberlahnstein. **Widmann.**

Digitized by Google

Kurzer Überblick über Leben und Werk des Livius.

Titus Livius, geb. 59 v. Chr. (in Cäsars Konsulatsjahr) zu Patavium (Padua), lebte zu Rom und starb daselbst 17 n. Chr. (Ovid †).

Sein Werk reichte bis 9 v. Chr. Von den 142 Büchern, aus welchen es bestand, sind erhalten 1—10, 21—45, sowie einige Fragmente und Inhaltsangaben (Periochae) zu fast allen Büchern.

Digitized by Google

Übersicht

über den zweiten punischen Krieg 218—201.

Livius, Buch	v. Chr.	
XXI.	219	Hannibal zerstört Sagunt.
	218—216.	**I. Übergewicht Hannibals.**
	218	H. zieht über die Alpen nach Italien, besiegt den P. Cornelius Scipio am Flusse Ticinus, den Tib. Sempronius am Flusse Trebia.
XXII.	217	H. überschreitet den Appennin, besiegt den C. Flaminius (†) am trasumennischen See. Der Diktator Q. Fabius Maximus „Cunctator", „Roms Schild", folgt H. nach Campanien und Apulien, rettet den magister equitum M. Minucius Rufus.
	216	H. besiegt die Konsuln L. Aemilius Paullus (†) und M. Terentius Varro bei Cannae.
		II. Schwankendes Kriegsglück 216—207.
XXIII.	216	H. in Capua.
	215	H. verbündet sich mit Hieronymus von Syrakus und Philipp von Macedonien.
		H. wird vom Prokonsul Claudius Marcellus, „Roms Schwert", bei Nola besiegt.
XXIV.	214	Hieronymus †. — Philipp wird von der illyrischen Küste vertrieben. — Die beiden Scipionen (P. u. Cn.) siegen wiederholt in Spanien.
		Claudius Marcellus belagert Syrakus.
XXV.	212	H. nimmt Tarent.
		Marcellus erobert Syrakus (Archimedes †) und gewinnt damit Sicilien wieder.
		Die beiden Scipionen unterliegen und fallen in Spanien.
		Die Römer belagern Capua.
XXVI.	211	H. zieht vor Rom (H. ad portas), um Capua zu retten.

Digitized by Google

Livius, Buch	v. Chr.	
		Die Römer nehmen Capua.
		P. Cornelius Scipio, nach Spanien geschickt, erobert Neu-Karthago.
XXVII.	210 u. 209	Die Römer bringen ein Bündnis gegen Philipp zustande.
		H. kämpft mit Marcellus († 208 bei Venusia).
	209	Q. Fabius Maximus erobert Tarent.
	208	P. Cornelius Scipio besiegt den Hasdrubal bei Baecula.
		Hasdrubal zieht über die Alpen.
	207	M. Livius Salinator und C. Claudius Nero besiegen den Hasdrubal am Flusse Metaurus oder bei Sena Gallica an der Küste.
		III. Übergewicht der Römer 207—201.
XXVIII.	206	Scipio erobert Spanien und macht es zur römischen Provinz.
XXIX.	205	Scipio setzt von Sicilien nach Afrika über. Philipp schließt Frieden mit den Römern.
	204	Masinissa, König von Numidien, stellt sich auf die Seite der Römer.
XXX.	203	Scipio besiegt den Syphax und den Hasdrubal, Gisgos Sohn.
		H. wird nach Afrika zurückgerufen.
	202	P. Cornelius Scipio Africanus besiegt den H. bei Zama.
	201	Karthago schließt Frieden: 1. Abtretung aller außerafrikanischen Besitzungen, 2. Stellung von Geiseln, 3. Auslieferung der (500) Kriegsschiffe bis auf 10 und aller Elefanten, 4. 50 Jahre lang ein jährl. Tribut von 200 Talenten = 1. Mill. Mark, 5. Entziehung des Rechtes der Kriegsführung, 6. das Reich des Syphax fällt an Masinissa.

Digitized by Google

Periocha libri XXII.

Hannibal per continuas vigilias in paludibus oculo amisso in Etruriam venit; per quas paludes quadriduo et tribus noctibus sine ulla requie iter fecit.

C. Flaminius consul, homo temerarius, contra auspicia profectus, signis militaribus effossis, quae tolli non poterant, et ab equo, quem conscenderat, per caput devolutus, insidiis ab Hannibale circumventus ad Trasumennum lacum cum exercitu caesus est. Sex milia, quae eruperant, fide a Maharbale data perfidia Hannibalis vincta sunt.

Cum ad nuntium cladis Romae luctus esset, duae matres ex insperato receptis filiis gaudio mortuae sunt. Ob hanc cladem ex Sibyllinis libris ver sacrum votum.

Cum deinde Q. Fabius Maximus dictator adversus Hannibalem missus nollet acie cum eo confligere, ne contra ferocem tot victoriis hostem territos adversis proeliis milites pugnae committeret, et opponendo se tantum conatus Hannibalis impediret, M. Minucius magister equitum, ferox et temerarius, criminando dictatorem tamquam segnem et timidum effecit, ut populi iussu aequaretur ei cum dictatore imperium; divisoque exercitu cum iniquo loco conflixisset et in maximo discrimine legiones eius essent, superveniente cum exercitu Fabio Maximo discrimine liberatus est. Quo beneficio victus castra cum eo iunxit et patrem eum salutavit idemque facere milites iussit.

Hannibal, vastatā Campaniā inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio inclusus, sarmentis ad cornua boum adligatis et incensis praesidium Romanorum, quod Calliculam insidebat, fugavit et sic transgressus est saltum. Idemque Fabii Maximi dictatoris, cum circumposita ureret, agro pepercit, ut illum tamquam proditorem suspectum faceret.

Aemilio deinde Paulo et Terentio Varrone consulibus et ducibus cum maxima clade adversus Hannibalem ad Cannas pugnatum est, caesaque eo proelio Romanorum $\overline{XLV}$ cum Paulo consule et senatoribus XC et consularibus aut praetoriis aut aedilicis XXX. Post quae cum a nobilibus adulescentibus propter desperationem consilium de relinquenda Italia iniretur, P. Cornelius Scipio tribunus militum, qui Africanus postea vocatus est, stricto super capita deliberantium ferro iuravit se pro hoste habiturum eum, qui in verba sua non iurasset, effecitque, ut omnes non relictum iri a se Italiam iureiurando adstringerentur. Propter paucitatem militum $\overline{VIII}$ servorum armata sunt. Captivi, cum potestas esset redimendi, redempti non sunt. Praeterea trepidationem urbis et luctum et res in Hispania meliore eventu gestas continet. Opimia et Floronia Vestales virgines incesti damnatae sunt. Varroni obviam itum et gratiae actae, quod de re publica non desperasset.

Digitized by Google

Univ. of California

TITI LIVII
AB URBE CONDITA
LIBER XXII.

1. Hannibal im Winterquartier. Ungünstige Prodigien für die Römer.

Iam vēr appetebat[1]), cum Hannibal ex hibernis 1
movit, et nequiquam ante conatus transcendere Appenninum
intolerandis frigoribus et cum ingenti periculo moratus ac
metu. Galli, quos praedae populationumque conciverat spes, 2
postquam pro eo, ut ipsi ex alieno agro raperent agerent-
que, suas terras sedem belli esse premique utriusque partis
exercituum hibernis videre, verterunt retro in Hannibalem
ab Romanis odia; petitusque saepe principum insidiis, ip- 3
sorum inter se fraude, eadem levitate, qua consenserant,
consensum indicantium servatus erat, et mutando nunc
vestem, nunc tegumenta capitis errore etiam sese ab insidiis
munierat. Ceterum hic quoque ei timor causa fuit maturius 4
movendi ex hibernis.

Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae 5
idibus Martiis magistratum iniit. Ibi cum de re
publica rettulisset, redintegrata in C. Flaminium invidia
est: *Duos se consules creasse, unum habere. Quod enim* 6
illi iustum imperium, quod auspicium esse? Magistratus
id a domo, publicis privatisque penatibus, Latinis feriis
actis, sacrificio in monte perfecto, votis rite in Capitolio
nuncupatis secum ferre. Nec privatum auspicia sequi, 7

[1]) a. u. c. 537 = 217. a. Chr. n.

Digitized by Google

nec sine auspicis profectum in externo ea solo nova atque integra concipere posse.

8 *Augebant metum prodigia ex pluribus simul locis nuntiata: In Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia autem in muro circumeunti vigilias equiti scipionem, quem manu tenuerat, arsisse, et litora crebris ignibus fulsisse,* 9 *et scuta duo sanguine sudasse, et milites quosdam ictos fulminibus, et solis orbem minui visum; et Praeneste ardentes lapides caelo cecidisse, et Arpis parmas in caelo visas pugnantemque cum luna solem, et Capenae duas* 10 *interdiu lunas ortas; et aquas Caerētes sanguine mixtas fluxisse fontemque ipsum Herculis cruentis manasse respersum maculis, et Antii metentibus cruentas in corbem* 11 *spicas cecidisse; et Faleriis caelum findi velut magno hiatu visum, quaque patuerit, ingens lumen effulsisse, sortes sua sponte attenuatas, unamque excidisse ita scriptam* 12 *„Māvōrs telum suum concutit"; et per idem tempus Romae signum Martis Appiā viā ac simulacra luporum sudasse, et Capuae speciem caeli ardentis fuisse lānaeque* 13 *inter imbrem cadentis.* Inde minoribus etiam dictu prodigiis fides habita: capras lanatas quibusdam factas, et gallinam in marem, gallum in feminam sese vertisse.

14 His, sicut erant nuntiata, expositis auctoribusque in curiam introductis consul de religione patres consuluit. 15 Decretum, ut ea prodigia partim maioribus hostiis partim lactentibus procurarentur, et uti supplicatio per triduum ad omnia pulvinaria haberetur; cetera, cum decemviri 16 libros inspexissent, ut ita fierent, quemadmodum *cordi esse* 17 *divis* carminibus praefarentur. Decemvirorum monitu decretum est, Iovi primum donum fulmen aureum pondo quinquaginta fieret, et Iunoni Minervaeque ex argento dona darentnr, et Iunoni Reginae in Aventino Iunonique Sospitae 18 Lanuvii maioribus hostiis sacrificaretur, matronaeque pecunia collata, quantum conferre cuique commodum esset, donum Iunoni Reginae in Aventinum ferrent, lectisterniumque fieret, et ut libertinae et ipsae, unde Feroniae donum daretur, 19 pecuniam pro facultatibus suis conferrent. Haec ubi facta, decemviri Ardeae in foro maioribus hostiis sacrificarunt. Postremo Decembri iam mense ad aedem Saturni Romae

Digitized by Google

immolatum est, lectisterniumque imperatum (et eum lectum senatores straverunt) et convivium publicum, ac per urbem Saturnalia diem ac noctem clamata, populusque eum diem festum habere ac servare in perpetuum iussus.

2. Hannibals Zug vom Po über den Appennin nach dem Arno.

Dum consul placandis Romae dis habendoque dilectu dat operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia *iam Flaminium consulem Arretium pervenisse* fama erat, cum aliud longius, ceterum commodius ostenderetur iter, propiorem viam per paludes petit, qua fluvius Arnus per eos dies solito magis inundaverat.

Hispanos et Afros (et omne veterani erat robur exercitus) admixtis ipsorum impedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad usus deessent, primos ire iussit, sequi Gallos, ut id agminis medium esset, novissimos ire equites; Magonem inde cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos, si taedio laboris longaeque viae (ut est mollis ad talia gens) dilaberentur aut subsisterent, cohibentem.

Primi, qua modo praeirent duces, per praealtas fluvii ac profundas voragines, hausti paene limo immergentesque se, tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere se prolapsi neque adsurgere ex voraginibus poterant, nec aut corpora animis aut animos spe sustinebant, alii fessa aegre trahentes membra, alii, ubi semel victis taedio animis procubuissent, inter iumenta et ipsa iacentia passim morientes. Maximeque omnium vigiliae conficiebant per quadriduum iam et tres noctes toleratae. Cum (omnia obtinentibus aquis) nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset, cumulatis in aqua sarcinis insuper incumbebant, aut iumentorum itinere toto prostratorum passim acervi tantum, quod exstaret aqua, quaerentibus ad quietem parvi temporis necessarium cubīle dabant.

Ipse Hannibal, aeger oculis ex verna primum intemperie variante calores frigoraque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab aqua exstaret, vectus, vigiliis

Digitized by Google

tamen et nocturno umore palustrique caelo gravante caput, et quia medendi nec locus nec tempus erat, altero oculo capitur.

3. Aufbruch des Konsuls C. Flaminius.

3 Multis hominibus iumentisque foede amissis cum tandem de paludibus emersisset, ubi primum in sicco potuit, castra locat, certumque per praemissos exploratores habuit ex-
2 ercitum Romanum circa Arretii moenia esse. Consulis deinde consilia atque animum et situm regionum itineraque et copias ad commeatus expediendos et cetera, quae cognosse in rem erat, summā omnia cum curā inquirendo exsequebatur.

3 Regio erat in primis Italiae fertilis, Etrusci campi, qui Faesulas inter Arretiumque iacent, frumenti ac pecoris
4 et omnium copiā rerum opulenti. Consul ferox ab consulatu priore[1]), et non modo legum aut patrum maiestatis sed ne deorum quidem satis metuens. Hanc insitam ingenio eius temeritatem fortuna prospero civilibus bellicisque
5 rebus successu aluerat. Itaque satis apparebat nec deos nec homines consulentem ferociter omnia ac praepropere acturum. Quoque pronior esset in vitia sua, agitare eum
6 atque irritare Poenus parat; et laevā relicto Faesulas petens hoste medio Etruriae agro praedatum profectus quantam maximam vastitatem potest caedibus incendiisque consuli procul ostendit.

7 Flaminius, qui ne quieto quidem hoste ipse quieturus erat, tum vero, postquam res sociorum ante oculos prope suos ferri agique vidit, suum id dedecus ratus, *per mediam iam Italiam vagari Poenum atque obsistente*
8 *nullo ad ipsa Romana moenia ire oppugnanda*, ceteris omnibus in consilio salutaria magis quam speciosa suadentibus *„collegam exspectandum, ut coniunctis exercitibus*
9 *communi animo consilioque rem gererent; interim equitatu auxiliisque levium armorum ab effusa praedandi licentia hostem cohibendum“*, iratus se ex consilio proripuit,

[1]) a. u. c. 531 = 223 a. Chr. n.

Digitized by Google

signumque simul itineris pugnaeque cum proposuisset, „Immo Arretii ante moenia sedeamus“ — inquit, — „hic enim patria et penates sunt. Hannibal emissus e manibus perpopuletur Italiam, vastandoque et urendo omnia ad Romana moenia perveniat, nec ante nos hinc moverimus quam, sicut olim Camillum ab Veis[1]), C. Flaminium ab Arretio patres acciverint“. 10

Haec simul increpans cum ocius signa convelli iuberet et ipse in equum insiluisset, equus repente corruit consulemque lapsum super caput effudit. Territis omnibus qui circa erant velut foedo omine incipiendae rei insuper nuntiatur, *signum omni vi moliente signifero convelli nequire.* Conversus ad nuntium „Num litteras quoque“ — inquit — „ab senatu adfers, quae me rem gerere vetant? Abi, nuntia, effodiant signum, si ad convellendum manus prae metu obtorpuerint“. 11 12 13

Incedere inde agmen coepit primoribus, superquam quod dissenserant ab consilio, territis etiam duplici prodigio, milite in vulgus laeto ferociā ducis, cum spem magis ipsam quam causam spei intueretur. 14

4—6, 12. Schlacht am Trasumennus (Lago di Perugia).

Hannibal quod agri est inter Cortonam urbem Trasumennumque lacum omni clade belli pervastat, quo magis iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat. Et iam pervenerat ad loca nata insidiis, ubi maxime montes Cortonenses Trasumennus subit. Via tantum interest perangusta, velut ad id ipsum de industria relicto spatio; deinde paulo latior patescit campus; inde colles adsurgunt. Ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris modo Hispanisque consideret; Baliares ceteramque levem armaturam post montes circumducit; equites ad ipsas fauces saltus, tumulis apte tegentibus, locat, ut, ubi intrassent Romani, obiecto equitatu clausa omnia lacu ac montibus essent. 4 2 3

[1]) a. u. c. 364 = 390 a. Chr. n.

Digitized by Google

4 Flaminius cum pridie solis occasu ad lacum pervenisset, inexplorato postero die vixdum satis certa luce angustiis superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen coepit, id tantum hostium, quod ex adverso erat, conspexit; ab tergo ac super caput haud dispectae insidiae.

5 Poenus ubi, id quod petierat, clausum lacu ac montibus et circumfusum suis copiis habuit hostem, signum omnibus 6 dat simul invadendi. Qui ubi, qua cuique proximum fuit, decucurrerunt, eo magis Romanis subita atque improvisa res fuit, quod orta ex lacu nebula campo quam montibus densior sederat, agminaque hostium ex pluribus collibus ipsa inter se satis conspecta eoque magis pariter decu- 7 currerant. Romanus clamore prius undique orto quam satis cerneret se circumventum esse sensit; et ante in frontem lateraque pugnari coeptum est, quam satis instrueretur acies aut expediri arma stringique gladii possent.

5 Consul perculsis omnibus ipse satis, ut in re trepida, impavidus turbatos ordines, vertente se quoque ad dissonos clamores, instruit, ut tempus locusque patitur, et quacumque adire audirique potest, adhortatur *ac stare* 2 *ac pugnare* iubet: *nec enim inde votis aut imploratione deūm, sed vi ac virtute evadendum esse; per medias acies ferro viam fieri, et quo timoris minus sit, eo minus ferme periculi esse.*

3 Ceterum prae strepitu ac tumultu nec consilium nec imperium accipi poterat, tantumque aberat, ut sua signa atque ordines et locum noscerent, ut vix ad arma capienda aptandaque pugnae competeret animus, opprimerenturque quidam onerati magis his quam tecti. Et erat in tanta 4 caligine maior usus aurium quam oculorum. Ad gemitus vulnerum ictusque corporum aut armorum et mixtos strepentium paventiumque clamores circumferebant ora oculos- 5 que. Alii fugientes pugnantium globo inlati haerebant, alios redeuntes in pugnam avertebat fugientium agmen. 6 Deinde ubi in omnes partes nequiquam impetus capti, et ab lateribus montes ac lacus, a fronte et ab tergo hostium acies claudebat, apparuitque nullam nisi in dextera ferroque 7 salutis spem esse, tum sibi quisque dux adhortatorque

Digitized by Google

factus ad rem gerendam, et nova de integro exorta pugna est, non illa ordinata per principes hastatosque ac triarios, nec ut pro signis antesignani, post signa alia pugnaret acies, nec ut in sua legione miles aut cohorte aut manipulo esset; fors conglobat, et animus suus cuique ante aut 8
post pugnandi ordinem dabat; tantusque fuit ardor animorum, adeo intentus pugnae animus, ut eum motum terrae, qui multarum urbium Italiae magnas partes prostravit avertitque cursu rapidos amnes, mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium senserit.

Tres ferme horas pugnatum est et ubique atrociter; 6
circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est. Eum 2
et robora virorum sequebantur, et ipse, quacumque in parte premi ac laborare senserat suos, impigre ferebat opem; insignemque armis et hostes summa vi petebant et tuebantur 3
cives, donec Insuber eques (Ducario nomen erat) facie quoque noscitans consulem „En“ — inquit — „hic est“ popularibus suis, „qui legiones nostras cecīdit agrosque et urbem est depopulatus! Iam ego hanc victimam Manibus peremptorum foede civium dabo“; sub- 4
ditisque calcaribus equo per confertissimam hostium turbam impetum facit, obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti obviam obiecerat, consulem lanceā transfixit; spoliare cupientem triarii obiectis scutis arcuēre.

Magnae partis fuga inde primum coepit; et iam nec 5
lacus nec montes pavori obstabant. Per omnia arta praeruptaque velut caeci evadunt, armaque et viri super alium alii praecipitantur. Pars magna, ubi locus fugae deest, per 6
prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus, umeris exstare possunt, sese immergunt. Fuēre quos inconsultus pavor nando etiam capessere fugam impulerit; quae ubi immensa ac sine spe erat, aut deficientibus animis 7
hauriebantur gurgitibus, aut nequiquam fessi vada retro aegerrime repetebant atque ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur.

Sex milia ferme primi agminis, per adversos hostes 8
eruptione impigre facta, ignari omnium, quae post se agerentur, ex saltu evasēre, et cum in tumulo quodam constitissent, clamorem modo ac sonum armorum audientes,

Digitized by Google

quae fortuna pugnae esset, neque scire nec perspicere prae
9 caligine poterant. Inclinatā denique re, cum incalescente
sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquidā iam luce
montes campique perditas res stratamque ostendere
10 foede Romanam aciem. Itaque, ne in conspectos procul
immitteretur eques, sublatis raptim signis quam citatissimo
11 poterant agmine sese abripuerunt. Postero die, cum super
cetera extrema fames etiam instaret, fidem dante Mahar-
bale, qui cum omnibus equestribus copiis nocte consecutus
erat, si arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis
12 passurum, sese dediderunt; quae Punica religione servata
fides ab Hannibale est, atque in vincula omnes coniecti.

7. Eindruck der Niederlage in Rom.

7 Haec est nobilis ad Trasumennum pugna at-
que inter paucas memorata populi Romani clades.
2 Quindecim milia Romanorum in acie caesa; decem
milia sparsa fuga per omnem Etruriam diversis itineribus
3 urbem petiēre. Duo milia quingenti hostium in acie,
multi postea utrimque ex vulneribus periēre. Multiplex
4 caedes utrimque facta traditur ab aliis; ego, praeterquam
quod nihil haustum ex vano velim, quo nimis inclīnant
ferme scribentium animi, Fabium aequalem temporibus
huiusce belli potissimum auctorem habui.
5 Hannibal captivorum, qui Latini nominis essent, sine
pretio dimissis, Romanis in vincula datis, segregata ex
hostium coacervatorum cumulis corpora suorum cum sepeliri
iussisset, Flaminii quoque corpus funeris causa magna cum
cura inquisitum non invenit.
6 Romae ad primum nuntium cladis eius cum ingenti
terrore ac tumultu concursus in forum populi est factus.
7 Matronae vagae per vias, quae repens clades adlata quaeve
fortuna exercitus esset, obvios percunctantur. Et cum
frequentis contionis modo turba in comitium et curiam versa
8 magistratus vocaret, tandem haud multo ante solis occasum
M. Pomponius praetor „Pugnā“ — inquit — „magnā victi
sumus“; et quamquam nihil certius ex eo auditum est,
tamen alius ab alio impleti rumoribus domos referunt:

Digitized by Google

consulem cum magna parte copiarum caesum, superesse 9
paucos aut fuga passim per Etruriam sparsos aut captos
ab hoste. Quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas 10
distracti animi eorum erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule meruerant, ignorantium, quae cuiusque suorum fortuna esset; nec quisquam satis certum habet, quid aut speret aut timeat. Postero ac deinceps aliquot diebus ad 11
portas maior prope mulierum quam virorum multitudo stetit, aut suorum aliquem aut nuntios de iis opperiens; circumfundebanturque obviis sciscitantes, neque avelli, utique ab notis, priusquam ordine omnia inquisissent, poterant. Inde 12
varios vultus digredientium ab nuntiis cerneres, ut cuique laeta aut tristia nuntiabantur, gratulantesque aut consolantes redeuntibus domos circumfusos. Feminarum praecipue et gaudia insignia erant et luctus: *unam in ipsa porta so-* 13
spiti filio repente oblatam in complexu eius exspirasse ferunt; *alteram,* cui mors filii falso nuntiata erat, *maestam sedentem domi ad primum conspectum redeuntis filii gaudio nimio exanimatam.* Senatum praetores per dies 14
aliquot ab orto usque ad occidentem solem in curia retinent, consultantes, quonam duce aut quibus copiis resisti victoribus Poenis posset.

8. Niederlage des Centenius. Wahl des Q. Fabius Maximus zum Diktator.

Priusquam satis certa consilia essent, repens alia nun- 8
tiatur clades, quattuor milia equitum cum C. Centenio propraetore missa ad collegam ab Servilio consule in Umbria, quo post pugnam ad Trasumennum auditam averterant iter, ab Hannibale circumventa. Eius rei fama varie homines 2
adfecit: pars occupatis maiore aegritudine animis levem ex comparatione priorum ducere recentem equitum iacturam; pars 3
non id, quod acciderat, per se aestimare, sed, ut in adfecto corpore quamvis levis causa magis quam in valido gravior sentiretur, ita tum aegrae et adfectae civitati quodcumque 4
adversi inciderit, non rerum magnitudine, sed viribus extenuatis, quae nihil, quod adgravaret, pati possent, aestimandum esse.

Digitized by Google

5 Itaque ad remedium iam diu neque desideratum nec adhibitum, dictatorem dicendum, civitas confugit. Et quia et consul aberat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupatam armis Punicis Italiam facile erat aut nuntium 6 aut litteras mitti, quod numquam ante eam diem factum erat, dictatorem populus creavit Q. Fabium Maximum et magistrum equitum M. Minucium Rufum; 7 hisque negotium ab senatu datum, ut muros turresque urbis firmarent et praesidia disponerent, quibus locis videretur, pontesque rescinderent fluminum: *pro urbe ac penatibus dimicandum esse, quando Italiam tueri nequissent.*

9, 1—6. Hannibals Zug durch Umbrien und Picenum.

9 Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad Spo- 2 letium venit. Inde cum perpopulato agro urbem oppugnare adortus esset, cum magna caede suorum repulsus, coniectans ex unius coloniae haud minus prospere temptatae 3 viribus, quanta moles Romanae urbis esset, in agrum Picenum avertit iter, non copiā solum omnis generis frugum abundantem, sed refertum praedā, quam effuse 4 avidi atque egentes rapiebant. Ibi per dies aliquot stativa habita, refectusque miles hibernis itineribus ac palustri via proelioque magis ad eventum secundo quam levi aut facili 5 adfectus. Ubi satis quietis datum praeda ac populationibus magis quam otio aut requie gaudentibus, profectus Praetutianum, Hadrianum agrum, Marsos inde Marrucinosque et Paelignos devastat circaque Arpos et Luceriam proximam Apuliae regionem.

6 Cn. Servilius consul levibus proeliis cum Gallis factis et uno oppido ignobili expugnato postquam de collegae exercitusque caede audivit, iam moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine extremo, ad urbem iter intendit.

9, 7—10. Sühnungsversuche wegen der Prodigien.

7 Q. Fabius Maximus dictator iterum quo die magistratum iniit vocato senatu, ab dis orsus, cum edocuisset patres *plus neglegentia caerimoniarum auspiciorum-*

Digitized by Google

que quam temeritate atque inscitia peccatum a C. Flaminio consule esse, quaeque piacula irae deūm essent ipsos deos consulendos esse, pervicit, ut, quod non ferme 8
decernitur, nisi cum taetra prodigia nuntiata sunt, decemviri libros Sibyllinos adire iuberentur. Qui inspectis fatalibus libris rettulerunt patribus, *quod eius belli causa votum* 9
Marti foret, id non rite factum de integro atque amplius faciundum esse, et Iovi ludos magnos et aedes Veneri 10
Erycīnae ac Menti vovendas esse, et supplicationem lectisterniumque habendum, et ver sacrum vovendum, si bellatum prospere esset resque publica in eodem, quo ante bellum fuisset, statu permansisset. Senatus, quoniam Fabium 11
belli cura occupatura esset, M. Aemilium praetorem, ex collegii pontificum sententia omnia ea ut mature fiant, curare iubet.

His senatus consultis perfectis L. Cornelius Lentulus 10
pontifex maximus consulente collegium praetore *omnium primum populum consulendum de vere sacro* censet: *iniussu populi voveri non posse.*

Rogatus in haec verba populus: „Velitis iubeatisne 2
haec sic fieri? Si res publica populi Romani Quiritium ad quinquennium proximum, sicut velim eam, salva, servata erit hisce duellis, (quod duellum populo Romano cum Carthaginiensi est, quaeque duella cum Gallis sunt, qui cis Alpes 3
sunt), datum donum duit populus Romanus Quiritium: quod ver attulerit ex suillo, ovillo, caprino, bovillo grege, quaeque profana erunt, Iovi fieri, ex qua die senatus populusque iusserit. Qui faciet, 4
quando volet quaque lege volet, facito; quo modo faxit, probe factum esto. Si id moritur, quod 5
fieri oportebit, profanum esto, neque scelus esto. Si quis rumpet occidetve insciens, ne fraus esto. Si quis clepsit, ne populo scelus esto, neve cui cleptum erit. Si atro die faxit insciens, probe 6
factum esto; si nocte sive luce, si servus sive liber faxit, probe factum esto. Si antidea, ac senatus populusque iusserit fieri, faxitur, eo populus solutus liber esto".

Digitized by Google

7 Eiusdem rei causa ludi magni voti aeris trecentis triginta tribus milibus trecentis triginta tribus triente, praeterea bubus Iovi trecentis, multis aliis divis bubus albis 8 atque ceteris hostiis. Votis rite nuncupatis supplicatio edicta; supplicatumque iere cum coniugibus ac liberis non urbana multitudo tantum, sed agrestium etiam, quos in 9 aliqua sua fortuna publica quoque contingebat cura. Tum lectisternium per triduum habitum decemviris sacrorum curantibus. Sex pulvinaria in conspectu fuerunt: Iovi ac Iunoni unum, alterum Neptuno ac Minervae, tertium Marti ac Veneri, quartum Apollini ac Dianae, quintum Vulcano ac Vestae, sextum Mercurio et Cereri. Tum aedes votae: 10 Veneri Erycinae aedem Q. Fabius Maximus dictator vovit, quia ita ex fatalibus libris editum erat, ut is voveret, cuius maximum imperium in civitate esset; Menti aedem T. Otacilius praetor vovit.

11. Militärische Anordnungen der Römer.

11 Ita rebus divinis peractis, tum de bello deque re publica dictator rettulit, quibus quotve legionibus victori 2 hosti obviam eundum esse patres censerent. Decretum, *ut ab Cn. Servilio consule exercitum acciperet; scriberet praeterea ex civibus sociisque quantum equitum ac peditum videretur; cetera omnia ageret faceretque ut e re publica duceret.*

3 Fabius *duas legiones se adiecturum ad Servilianum exercitum* dixit. Iis per magistrum equitum scriptis Tibur 4 diem ad conveniendum edixit. Edictoque proposito, ut, quibus oppida castellaque immunita essent, ut ii commigrarent in loca tuta; ex agris quoque demigrarent omnes regionis eius, qua iturus Hannibal esset, tectis prius incensis ac frugibus corruptis, ne cuius rei copia esset, 5 ipse viā Flaminiā profectus obviam consuli exercituque, cum ad Tiberim circa Ocriculum prospexisset agmen consulemque cum equitibus ad se progredientem, viatorem misit, qui consuli nuntiaret, ut sine lictoribus ad dictatorem 6 veniret. Qui cum dicto paruisset congressusque eorum ingentem speciem dictaturae apud cives sociosque vetustate

Digitized by Google

iam prope oblitos eius imperii fecisset, litterae ab urbe adlatae sunt, *naves onerarias commeatum ab Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes a classe Punica circa portum Cosanum captas esse.* Itaque extemplo consul 7
Ostiam proficisci iussus, navibusque, quae ad urbem Romanam aut Ostiae essent, completis milite ac navalibus sociis persequi hostium classem ac litora Italiae tutari. Magna vis hominum conscripta Romae erat; libertini etiam, 8
quibus liberi essent et aetas militaris, in verba iuraverant. Ex hoc urbano exercitu qui minores quinque et triginta 9
annis erant in naves impositi, alii, ut urbi praesiderent, relicti.

12. Vorsichtiger Marsch des Fabius.

Dictator exercitu consulis accepto a Fulvio Flacco 12
legato per agrum Sabinum Tibur, quo diem ad conveniendum edixerat novis militibus, venit. Inde Praeneste ac trans- 2
versis limitibus in viam Latinam est egressus, unde itineribus summa cum cura exploratis ad hostem ducit, nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret, fortunae se commissurus.

Quo primum die haud procul Arpis in conspectu ho- 3
stium posuit castra, nulla mora facta, quin Poenus educeret in aciem copiamque pugnandi faceret. Sed ubi quieta 4
omnia apud hostes nec castra ullo tumultu mota videt, increpans quidem, *victos tandem Martios animos Romanis debellatumque et concessum propalam de virtute ac gloria esse*, in castra rediit; ceterum tacita cura animum incessit, 5
quod cum duce haudquaquam Flaminio Sempronioque simili futura sibi res esset, ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali ducem quaesissent. Et prudentiam quidem 6
novam dictatoris extemplo timuit; constantiam hauddum expertus agitare ac temptare animum movendo crebro castra populandoque in oculis eius agros sociorum coepit, et modo 7
citato agmine ex conspectu abibat, modo repente in aliquo flexu viae, si excipere degressum in aequum posset, occultus subsistebat.

Fabius per loca alta agmen ducebat modico ab hoste 8
intervallo, ut neque omitteret eum neque congrederetur

Digitized by Google

Castris, nisi quantum usus necessarii cogerent, tenebatur miles; pabulum et ligna nec pauci petebant nec passim.
9 Equitum levisque armaturae statio, composita instructaque in subitos tumultus, et suo militi tuta omnia et infesta
10 effusis hostium populatoribus praebebat. Neque universo periculo summa rerum committebatur, et parva momenta levium certaminum ex tuto coeptorum finitimo receptu adsuefaciebant territum pristinis cladibus militem minus
11 iam tandem aut virtutis aut fortunae paenitere suae. Sed non Hannibalem magis infestum tam sanis consiliis habebat quam magistrum equitum, qui nihil aliud, quam quod impar erat imperio, morae ad rem publicam praecipitandam ha-
12 bebat. Ferox rapidusque consiliis ac lingua immodicus primo inter paucos, dein propalam in vulgus pro cunctatore segnem, pro cauto timidum, adfingens vicina virtutibus vitia, compellabat, premendoque superiorem, quae pessima ars nimis prosperis multorum successibus crevit, sese extollebat.

13. Hannibal in Samnium und Campanien.

13 Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit, Beneventanum depopulatur agrum, Telesiam urbem capit; irritat etiam de industria ducem, si forte accensum tot indignitatibus, cladibus sociorum detrahere ad aequum certamen possit.

2 Inter multitudinem sociorum Italici generis, qui ad Trasumennum capti ab Hannibale dimissique fuerant, tres Campani equites erant, multis iam tum illecti donis promissisque Hannibalis ad conciliandos popularium animos.
3 Hi nuntiantes, si in Campaniam exercitum admovisset, Capuae potiendae copiam fore, cum res maior quam auctores esset, dubium Hannibalem alternisque fidentem ac diffidentem tamen, ut Campanos ex Samnio peteret, move-
4 runt. Monitos, ut etiam atque etiam promissa rebus adfirmarent, iussosque cum pluribus et aliquibus principum
5 redire ad se dimisit. Ipse imperat duci, ut se in agrum Casinatem ducat, edoctus a peritis regionum, *si eum saltum occupasset, exitum Romano ad opem ferendam sociis inter-*

Digitized by Google

clusurum. Sed Punicum abhorrens ab Latinorum nominum 6
pronuntiatione os Casilinum pro Casino dux ut acciperet,
fecit; aversusque ab suo itinere per Callifanum Calatinum-
que et Calenum agrum in campum Stellatem descendit.
Ubi cum montibus fluminibusque clausam regionem circum- 7
spexisset, vocatum ducem percunctatur, *ubi terrarum esset.*
Cum is Casilini *eo die mansurum eum* dixisset, tum de- 8
mum cognitus est error, et Casinum longe inde alia regione
esse; virgisque caeso duce et ad reliquorum terrorem in 9
crucem sublato, castris communitis, Maharbalem cum equi-
tibus in agrum Falernum praedatum dimisit. Usque ad 10
aquas Sinuessanas populatio ea pervenit. Ingentem cladem,
fugam tamen terroremque latius Numidae fecerunt. Nec 11
tamen is terror, cum omnia bello flagrarent, fide socios
dimovit, videlicet quia iusto et moderato regebantur imperio
nec abnuebant, quod unum vinculum fidei est, melioribus
parere

14. Minucius weckt die Unzufriedenheit gegen Fabius.

Ut vero, postquam ad Vulturnum flumen castra sunt 14
posita, exurebatur amoenissimus Italiae ager villaeque passim
incendiis fumabant per iuga Massici montis Fabio ducente,
tum prope de integro seditio accensa; quieverant enim per 2
paucos dies, quia, cum celerius solito ductum agmen esset,
festinari ad prohibendam populationibus Campaniam cre-
diderant. Ut vero in extrema iuga Massici montis ventum, 3
et hostes sub oculis erant Falerni agri colonorumque Sinu-
essae tecta urentes, nec ulla erat mentio pugnae.

„Spectatumne huc" — inquit Minucius — „ad rem 4
fruendam oculis, sociorum caedes et incendia, vēnĭmus?
Nec, si nullius alterius nos, ne civium quidem horum pudet,
quos Sinuessam colonos patres nostri miserunt,[1]) ut ab 5
Samnīte hoste tuta haec ora esset, quam nunc non vicīnus
Samnis urit, sed Poenus advena, ab extremis orbis
terrarum terminis nostra cunctatione et socordia iam huc
progressus? Tantum pro! degeneramus a patribus nostris, 6

[1]) a. u. c. 458 = 296 a. Chr. n.

Digitized by Google

ut, praeter quam oram illi Punicas vagari classes de-
decus esse imperii sui duxerint, eam nunc plenam hostium
7 Numidarumque ac Maurorum iam factam videamus? Qui
modo Saguntum oppugnari indignando non homines
tantum sed foedera et deos ciebamus, scandentem moenia
Romanae coloniae Hannibalem laeti spectamus.
8 Fumus ex incendiis villarum agrorumque in oculos atque
ora venit; strepunt aures clamoribus plorantium sociorum,
saepius nos quam deorum invocantium opem: nos hic
pecorum modo per aestivos saltus deviasque calles exercitum
9 ducimus conditi nubibus silvisque. Si hoc modo pera-
grando cacumina saltusque M. Furius recipere a Gallis
urbem voluisset, quo hic novus Camillus, nobis
dictator unicus in rebus adfectis quaesitus, Italiam ab
10 Hannibale recuperare parat, Gallorum Roma esset,
quam vereor ne sic cunctantibus nobis Hannibali ac Poenis
11 totiens servaverint maiores nostri. Sed vir ac vere Ro-
manus, quo die dictatorem eum ex auctoritate patrum iussu-
que populi dictum Veios adlatum est, cum esset satis altum
Ianiculum, ubi sedens prospectaret hostem, descendit in
aequum atque illo ipso die media in urbe (qua nunc busta
Gallica sunt) et postero die citra Gabios cecĭdit Gallorum
12 legiones. Quid? post multos annos, cum ad Furculas
Caudinas[1]) ab Samnite hoste sub iugum missi sumus,
utrum tandem L. Papirius Cursor iuga Samnii perlustrando
an Luceriam premendo[2]) obsidendoque et lacessendo vic-
torem hostem depulsum ab Romanis cervicibus iugum superbo
13 Samniti imposuit? Modo C. Lutatio[3]) quae alia res quam
celeritas victoriam dedit, quod postero die, quam hostem
vidit, classem gravem commeatibus, impeditam suomet ipsam
14 instrumento atque apparatu, oppressit? Stultitia est sedendo
aut votis debellari credere posse; arma capias oportet et
descendas in aequum et vir cum viro congrediaris. Audendo
atque agendo res Romana crevit, non his segnibus consiliis,
quae timidi cauta vocant."

---

[1]) a. u. c. 433 = 321 a. Chr. n. [2]) 320 a. Chr. n. [3]) 241 a. Chr. n.

Digitized by Google

Haec velut contionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque Romanorum multitudo, et ad aures quoque militum dicta ferocia evolvebantur; ac, si militaris suffragii res esset, haud dubie ferebant Minucium Fabio duci praelaturos.

15. Niederlage des Mancinus. Vereinigung des Minucius mit Fabius.

Fabius pariter in suos haud minus quam in hostes intentus, prius ab illis invictum animum praestat. Quamquam probe scit non in castris modo suis, sed iam etiam Romae infamem suam cunctationem esse, obstinatus tamen tenore eodem consiliorum aestatis reliquum extraxit, ut Hannibal destitutus ab spe summa ope petiti certaminis iam hibernis locum circumspectaret, quia ea regio praesentis erat copiae, non perpetuae, arbusta vineaeque et consita omnia magis amoenis quam necessariis fructibus.

Haec per exploratores relata Fabio. Cum satis sciret per easdem angustias, quibus intraverat Falernum agrum, rediturum, Calliculam montem et Casilinum occupat modicis praesidiis, quae urbs Vulturno flumine dirempta Falernum a Campano agro dividit; ipse iugis iisdem exercitum reducit misso exploratum cum quadringentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino. Qui, ex turba iuvenum audientium saepe ferociter contionantem magistrum equitum, progressus primo exploratoris modo, ut ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per vicos vidit Numidas per occasionem etiam paucos occidit, extemplo occupatus certamine est animus, excideruntque praecepta dictatoris, qui, *quantum tuto posset, progressum prius recipere sese* iusserat, *quam in conspectum hostium veniret.* Numidae alii atque alii occursantes refugientesque ad castra prope ipsa eum cum fatigatione equorum atque hominum pertraxere. Inde Carthalo, penes quem summa equestris imperii erat, concitatis equis invectus, cum prius, quam ad coniectum teli veniret, avertisset hostes, quinque ferme milia continenti cursu secutus est fugientes. Mancinus, postquam nec hostem desistere sequi nec spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in

Digitized by Google

10 proelium rediit omni parte virium impar. Itaque ipse et delecti equitum circumventi occiduntur; ceteri effuso rursus cursu Cales primum, inde prope inviis callibus ad dictatorem perfugerunt.

11 Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio, missus ad firmandum praesidio saltum, qui super Tarracinam in artas coactus fauces imminet mari, ne ab Sinuessa Poenus 12 Appiae limite pervenire in agrum Romanum posset. Coniunctis exercitibus dictator ac magister equitum castra in viam deferunt, qua Hannibal ducturus erat. Duo inde milia hostes aberant.

16—18. Hannibal, von Fabius eingeschlossen, entkommt durch eine List. Fabius geht nach Rom.

16 Postero die Poeni, quod viae inter bina castra erat, 2 agmine complevēre. Cum Romani sub ipso constitissent vallo haud dubie aequiore loco, successit tamen Poenus cum expeditis equitibusque ad lacessendum hostem. Carptim Poeni et procursando recipiendoque sese pugnavēre; restitit 3 suo loco Romana acies. Lenta pugna et ex dictatoris magis quam Hannibalis fuit voluntate. Ducenti ab Romanis, 4 octingenti hostium cecidere. Inclusus inde videri Hannibal viā ad Casilinum obsessā, cum Capua et Samnium et tantum ab tergo divitum sociorum Romanis commeatus subveheret, Poenus inter Formiana saxa ac Literni harenas stagnaque et perhorridas silvas hibernaturus esset.

5 Nec Hannibalem fefellit suis se artibus peti. Itaque cum per Casilinum evadere non posset, petendique montes et iugum Calliculae superandum esset, necubi Romanus 6 inclusum vallibus agmen adgrederetur, ludibrium oculorum specie terribile ad frustrandum hostem commentus, prin- 7 cipio noctis furtim succedere ad montes statuit. Fallacis consilii talis apparatus fuit: faces undique ex agris collectae fascesque virgarum atque aridi sarmenti praeligantur cornibus boum, quos domitos indomitosque multos inter 8 ceteram agrestem praedam agebat. Ad duo milia ferme boum effecta, Hasdrubalique negotium datum, ut prima

Digitized by Google

nocte id armentum accensis cornibus ad montes ageret, maxime, si posset, super saltus ab hoste insessos.

Primis tenebris silentio mota castra; boves aliquanto 17
ante signa acti. Ubi ad radices montium viasque angustas 2
ventum est, signum extemplo datur, ut accensis cornibus armenta in adversos concitentur montes. Et metus ipse relucentis flammae a capite calorque iam ad vivum ad imaque cornua veniens velut stimulatos furore agebat boves. Quo repente discursu haud secus quam silvis montibusque 3
accensis omnia circa virgulta visa ardere; capitumque irrita quassatio excitans flammam hominum passim discurrentium speciem praebebat.

Qui ad transitum saltus insidendum locati erant, ubi 4
in summis montibus ac super se quosdam ignes conspexere, circumventos se esse rati praesidio excessere; qua minime densae micabant flammae, velut tutissimum inter petentes summa montium iuga, tamen in quosdam boves palatos a suis gregibus inciderunt. Et primo cum procul cernerent, 5
veluti flammas spirantium miraculo attoniti constiterunt; deinde ut humana apparuit fraus, tum vero insidias rati 6
esse cum maiore tumultu concitant se in fugam. Levi quoque armaturae hostium incurrēre; ceterum nox aequato timore neutros pugnam incipientes ad lucem tenuit. In- 7
terea toto agmine Hannibal transducto per saltum et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis in agro Allifano posuit castra.

Hunc tumultum sensit Fabius; ceterum et insidias esse 18
ratus et ab nocturno utique abhorrens certamine suos munimentis tenuit. Luce prima sub iugo montis proelium fuit, 2
quo interclusam ab suis levem armaturam facile (etenim numero aliquantum praestabant) Romani superassent, nisi Hispanorum cohors ad id ipsum remissa ab Hannibale supervenisset. Ea adsuetior montibus et ad concursandum inter 3
saxa rupesque aptior ac levior cum velocitate corporum tum armorum habitu campestrem hostem, gravem armis stataríumque, pugnae genere facile elusit. Ita haudquaquam 4
pari certamine digressi, Hispani fere omnes incolumes, Romani aliquot suis amissis in castra contenderunt.

Fabius quoque movit castra, transgressusque saltum 5

Digitized by Google

6 super Allifas loco alto ac munito consedit. Tum per Samnium Romam se petere simulans Hannibal usque in Paelignos populabundus rediit; Fabius medius inter hostium agmen urbemque Romam iugis ducebat, nec absistens nec 7 congrediens. Ex Paelignis Poenus flexit iter retroque Apuliam repetens Gereonium pervenit, urbem metu, quia collapsa ruinis pars moenium erat, ab suis desertam; dic- 8 tator in Larinate agro castra communiit. Inde sacrorum causa Romam revocatus non imperio modo, sed consilio etiam ac prope precibus agens cum magistro equitum, ut plus consilio quam fortunae confidat, et se potius ducem 9 quam Sempronium Flaminiumque imitetur —: *Ne nihil actum censeret extracta prope aestate per ludificationem hostis; medicos quoque plus interdum quiete quam mo-* 10 *vendo atque agendo proficere; haud parvam rem esse ab totiens victore hoste vinci desisse, ab continuis cladibus respirasse* — haec nequiquam praemonito magistro equitum Romam est profectus.

19—23. Ereignisse in Spanien.

19 Principio aestatis, qua haec gerebantur, in Hispania 2 quoque terra marique coeptum bellum est. Hasdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre instructum para- 3 tumque acceperat, decem adiecit; quadraginta navium classem Himilconi tradit, atque ita Carthagine profectus naves prope terram, exercitum in litore ducebat, paratus confligere, quacumque parte copiarum hostis occurrisset.

4 Cn. Scipio postquam movisse ex hibernis hostem audivit, primo idem consilii fuit; deinde minus terra propter ingentem famam novorum auxiliorum concurrere ausus, delecto milite ad naves imposito quinque et 5 triginta navium classe ire obviam hosti pergit. Altero ab Tarracone die ad stationem decem milia passuum distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit. Inde duae Massiliensium speculatoriae praemissae rettulere *classem Punicam stare* 6 *in ostio fluminis castraque in ripa posita.* Itaque ut improvidos incautosque universo simul effuso terrore opprimeret, sublatis ancoris ad hostem vadit.

Digitized by Google

Multas et locis altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones utuntur. Inde primo conspectis hostium navibus datum signum Has- 7
drubali est, tumultusque prius in terra et castris quam ad mare et ad naves est ortus, nondum aut pulsu remorum strepituque alio nautico exaudito aut aperientibus classem promunturiis, cum repente eques alius super alium ab 8
Hasdrubale missus vagos in litore quietosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem aut proelium eo die exspectantes, conscendere naves propere atque arma capere iubet: *classem Romanam iam haud procul portu esse.* Haec equites dimissi passim imperabant; mox Hasdrubal 9
ipse cum omni exercitu aderat, varioque omnia tumultu strepunt ruentibus in naves simul remigibus militibusque fugientium magis e terra quam in pugnam euntium modo. Vixdum omnes conscenderant, cum alii resolutis oris in 10
ancoras evehuntur, alii, ne quid teneat, ancoralia incīdunt, raptimque omnia ac praepropere agendo militum apparatu nautica ministeria impediuntur, trepidatione nautarum capere et aptare arma miles prohibetur.

Et iam Romanus non appropinquabat modo, sed de- 11
rexerat etiam in pugnam naves. Itaque non ab hoste et proelio magis Poeni quam suomet ipsi tumultu turbati et temptata verius pugna quam inita in fugam averterunt classem. Et cum adversi amnis os lato agmini et tam 12
multis simul venientibus haud sane intrabile esset, in litus passim naves egerunt; atque alii vadis, alii sicco litore excepti, partim armati partim inermes ad instructam per litus aciem suorum perfugere. Duae tamen primo concursu captae erant Punicae naves, quattuor suppressae.

Romani, quamquam terra hostium erat armatamque 20
aciem toto praetentam in litore cernebant, haud cunctanter insecuti trepidam hostium classem, naves omnes, quae non 2
aut perfregerant proras litori illisas aut carinas fixerant vadis, religatas puppibus in altum extraxere, ad quinque et viginti naves e quadraginta cepere. Neque id pulcherri- 3
mum eius victoriae fuit, sed quod una levi pugna toto eius orae mari potiti erant.

Digitized by Google

4 Itaque ad Onussam classe provecti; escensio ab navibus in terram facta. Cum urbem vi cepissent captam- 5 que diripuissent, Carthaginem inde petunt, atque omnem agrum circa depopulati postremo tecta quoque iniuncta 6 muro portisque incenderunt. Inde iam praeda gravis ad Longunticam pervenit classis, ubi vis magna sparti erat, ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale; quod satis in usum fuit sublato, ceterum omne incensum est.

7 Nec continentis modo praelecta est ora, sed in Ebusum insulam transmissum. Ibi urbe, quae caput insulae est, 8 biduum nequiquam summo labore oppugnata, ubi in spem 9 irritam frustra teri tempus animadversum est, ad populationem agri versi direptis aliquot incensisque vicis maiore quam ex continenti praeda parta cum in naves se recepissent, ex Baliaribus insulis legati pacem petentes ad 10 Scipionem venerunt. Inde flexa retro classis reditumque in citeriora provinciae, quo omnium populorum, qui Hiberum incolunt, multorum et ultimae Hispaniae legati concurrerunt. 11 Sed qui vere dicionis imperiique Romani facti sint obsidibus 12 datis populi, amplius fuere centum viginti. Igitur terrestribus quoque copiis satis fidens Romanus usque ad saltum Castulonensem est progressus. Hasdrubal in Lusitaniam ac propius Oceanum concessit.

21 Quietum inde fore videbatur reliquum aestatis tempus, 2 fuissetque per Poenum hostem. Sed praeterquam quod 3 ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in novas res sunt ingenia, Mandonius Indibilisque, qui antea Ilergētum regulus fuerat, postquam Romani ab saltu recessere ad maritimam oram, concitis popularibus in agrum pacatum sociorum Romanorum ad populandum venerunt.

4 Adversus eos tribunus militum cum expeditis auxiliis a Scipione missi levi certamine, ut tumultuariam manum, fudēre, mille hominum occisis, quibusdam captis magnaque parte armis exuta.

5 Hic tamen tumultus cedentem ad Oceanum Hasdru- 6 balem cis Hiberum ad socios tutandos retraxit. Castra Punica in agro Ilergavonensium, castra Romana ad Novam classem erant, cum fama repens alio avertit bellum. 7 Celtiberi, qui principes regionis suae miserant legatos

Digitized by Google

obsidesque dederant Romanis, nuntio misso a Scipione exciti arma capiunt provinciamque Carthaginiensium valido exercitu invadunt. Tria oppida vi expugnant; inde cum ipso Hasdrubale duobus proeliis egregie pugnant; ad quindecim milia hostium occiderunt, quattuor milia cum multis militaribus signis capiunt. 8

Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in provinciam venit, prorogato post consulatum imperio ab senatu missus cum triginta longis navibus et octo milibus militum, magnoque commeatu advecto. Ea classis ingens agmine onerariarum procul visa cum magna laetitia civium sociorumque portum Tarraconis ex alto tenuit. Ibi milite exposito profectus Scipio fratri se coniungit, ac deinde communi animo consilioque gerebant bellum. Occupatis igitur Carthaginiensibus Celtiberico bello haud cunctanter Hiberum transgrediuntur, nec ullo viso hoste Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae traditos ab Hannibale fama erat modico in arce custodiri praesidio. Id unum pignus inclinatos ad Romanam societatem omnium Hispaniae populorum animos morabatur, ne sanguine liberūm suorum culpa defectionis lueretur. 22 2 3 4 5

Eo vinculo Hispaniam vir unus sollerti magis quam fideli consilio exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hispanus, fidus ante Poenis; tum (qualia plerumque sunt barbarorum ingenia) cum fortuna mutaverat fidem. Ceterum transfugam sine magnae rei proditione venientem ad hostes nihil aliud quam unum vile atque infame corpus esse ratus id agebat, ut quam maximum emolumentum novis sociis esset. 6 7

Circumspectis igitur omnibus, quae fortuna potestatis eius poterat facere, obsidibus potissimum tradendis animum adiecit, eam unam rem maxime ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniae amicitiam. Sed cum iniussu Bostaris praefecti satis sciret nihil obsidum custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte adgreditur. 8 9

Castra extra urbem in ipso litore habebat Bostar, ut aditum ea parte intercluderet Romanis. Ibi eum in secretum abductum velut ignorantem monet, quo statu sit res: *Metum continuisse ad eam diem Hispanorum animos, quia* 10 11

Digitized by Google

procul Romani abessent; nunc cis Hiberum castra Romana esse, arcem tutam perfugiumque novas volentibus res; itaque quos metus non teneat, beneficio et gratia devinciendos esse.

12 Miranti Bostari percunctantique, quodnam id subitum tantae rei donum posset esse, „Obsides“ — inquit — „in
13 civitates remitte. Id et privatim parentibus, quorum maximum nomen in civitatibus est suis, et publice populis gratum
14 erit. Vult sibi quisque credi, et habita fides ipsam plerumque obligat fidem. Ministerium restituendorum domos obsidum mihimet deposco ipse, ut opera quoque impensa consilium adiuvem meum, et rei suapte natura gratae quantam insuper gratiam possim adiciam“.

15 Homini non ad cetera Punica ingenia callido ut persuasit, nocte clam progressus ad hostium stationes, conventis quibusdam auxiliaribus Hispanis et ab his ad Scipionem
16 perductus, quid adferret, expromit, et fide accepta dataque ac loco et tempore constituto ad obsides tradendos Saguntum redit. Diem insequentem absumpsit cum Bostare
17 mandatis ad rem agendam accipiendis. Dimissus, cum se nocte iturum, ut custodias hostium falleret, constituisset, ad compositam cum iis horam excitatis custodibus puerorum profectus veluti ignarus in praeparatas sua fraude in-
18 sidias ducit. In castra Romana perducti; cetera omnia de reddendis obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, acta per eundem ordinem, quo si Carthaginiensium nomine sic ageretur.

19 Maior aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari, quam quanta futura Carthaginiensium fuerat. Illos enim graves, superbos in rebus secundis expertos fortuna et
20 timor mitigasse videri poterat; Romanus primo adventu, incognitus ante, ab re clementi liberalique initium fecerat; et Abelux, vir prudens, haud frustra videbatur socios mu-
21 tasse. Itaque ingenti consensu ad defectionem omnes spectare; armaque extemplo mota forent, ni hiems, quae Romanos quoque et Carthaginienses concedere in tecta coëgit, intervenisset.

Digitized by Google

23—30. Krieg in Italien unter dem Oberbefehl des Fabius und Minucius.

23. Wachsende Mifsstimmung gegen Fabius.

Haec in Hispania quoque secunda aestate Punici 23
belli gesta, cum in Italia paulum intervalli cladibus
Romanis sollers cunctatio Fabii fecisset. Quae ut 2
Hannibalem non mediocri sollicitum cura habebat, tandem
eum militiae magistrum delegisse Romanos cernentem, qui
bellum ratione, non fortuna gereret, ita contempta erat 3
inter cives armatos pariter togatosque, utique postquam
absente eo temeritate magistri equitum laeto verius di-
xerim quam prospero eventu pugnatum fuerat.

Accesserant duae res ad augendam invidiam 4
dictatoris, una fraude ac dolo Hannibalis, quod, cum
a perfugis ei monstratus ager dictatoris esset, omnibus
circa solo aequatis ab uno eo ferrum ignemque et vim
omnem hostium abstineri iussit, ut occulti alicuius pacti
ea merces videri posset, altera ipsius facto, primo forsitan
dubio, quia non exspectata in eo senatus auctoritas est, 5
ad extremum haud ambigue in maximam laudem verso.
In permutandis captivis, quod sic primo Punico bello factum 6
erat, convenerat inter duces Romanum Poenumque, ut quae
pars plus reciperet quam daret, argenti pondo bina et
selibras in militem praestaret. Ducentos quadraginta septem 7
cum plures Romanus quam Poenus recepisset argentumque
pro eis debitum, saepe iactata in senatu re, quoniam non 8
consuluisset patres, tardius erogaretur, inviolatum ab hoste
agrum misso Romam Quinto filio vendidit fidemque pu-
blicam impendio privato exsolvit.

Hannibal pro Gereonii moenibus, cuius urbis captae 9
atque incensae ab se in usum horreorum pauca reliquerat
tecta, in stativis erat. Inde frumentatum duas exercitus 10
partes mittebat; cum tertia ipse expedita in statione erat
simul castris praesidio et circumspectans, necunde impetus
in frumentatores fieret.

Digitized by Google

24. Kampf bei Gereonium zwischen Hannibal und Minucius.

24 Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat. Praeerat Minucius magister equitum profecto, sicut ante dictum est,
2 ad urbem dictatore. Ceterum castra, quae in monte alto ac tuto loco posita fuerant, iam in planum deferuntur; agitabanturque pro ingenio ducis consilia calidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos aut in castra relicta cum levi praesidio fieret.
3 Nec Hannibalem fefellit cum duce mutatam esse belli rationem et ferocius quam consultius rem hostes gesturos.
4 Ipse autem (quod minime quis crederet) cum hostis propius esset, tertiam partem militum frumentatum duabus in castris
5 retentis dimisit. Dein castra ipsa propius hostem movit duo ferme a Gereonio milia in tumulum hosti conspectum, ut intentum sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret,
6 tutandos. Propior inde ei atque ipsis imminens Romanorum castris tumulus apparuit; ad quem capiendum si luce palam iretur, quia haud dubie hostis breviore via praeventurus
7 erat, nocte clam missi Numidae ceperunt. Quos tenentes locum contempta paucitate Romani postero die cum deie-
8 cissent, ipsi eo transferunt castra. Tum utique exiguum spatii vallum a vallo aberat, et id ipsum totum prope compleverat Romana acies. Simul et per aversa castra equitatus cum levi armatura emissus in frumentatores late
9 caedem fugamque hostium palatorum fecit. Nec acie certare Hannibal ausus, quia tanta paucitate vix castra, si oppugna-
10 rentur, tutari poterat. Iamque artibus Fabii, sedendo et cunctando, bellum gerebat, receperatque suos in priora castra, quae pro Gereonii moenibus erant.
11 *Iusta quoque acie et collatis signis dimicatum* quidam auctores sunt: *Primo concursu Poenum usque ad castra fusum, inde eruptione facta repente versum terrorem in Romanos, Numerii Decimii Samnitis deinde interventu*
12 *proelium restitutum. Hunc, principem genere ac divitiis non Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio, iussu dictatoris octo milia peditum, mille equites adducentem in castra, ab tergo cum apparuisset Hannibali, speciem*

Digitized by Google

parti utrique praebuisse novi praesidii cum Q. Fabio ab Roma venientis. Hannibalem insidiarum quoque ali- 13
quid timentem recepisse suos, Romanum insecutum adiu-
vante Samnite duo castella eo die expugnasse. Sex milia 14
hostium caesa, quinque admodum Romanorum; tamen in tam pari prope clade vanam famam egregiae victoriae cum vanioribus litteris magistri equitum Romam perlatam.

25. 26. Gleichstellung des Minucius mit Fabius im Oberbefehl.

(Rede des Volkstribunen M. Metilius: § 3—8. 1. Herrschsucht und Eigennutz die Motive der Kriegsführung des Fabius. § 9. 2. Seit dem Weggange des Fabius Sieg. § 10. 11. 3. Antrag auf Gleichstellung der beiden Feldherren. — C. Terentius Varro.)

De iis rebus persaepe et in senatu et in contione actum **25**
est. Cum laeta civitate dictator unus nihil nec famae nec 2
litteris crederet et, *ut vera omnia essent, secunda se magis quam adversa timere* diceret, tum M. Metilius tribunus 3
plebis *id enimvero ferendum esse* negat: *Non praesentem* 4
solum dictatorem obstitisse rei bene gerendae, sed absentem etiam gestae obstare, et in ducendo bello sedulo tempus terere, quo diutius in magistratu sit solusque et Romae et in exercitu imperium habeat. Quippe consulum al- 5
terum in acie cecidisse, alterum specie classis Punicae persequendae procul ab Italia ablegatum; duos praetores 6
Sicilia atque Sardinia occupatos, quarum neutra hoc tempore praetore egeat; M. Minucium magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid rei bellicae gereret, prope in custodia habitum.

Itaque hercule non Samnium modo, quo iam tamquam 7
trans Hiberum agro Poenis concessum sit, sed Campanum Calenumque et Falernum agrum pervastatos esse, sedente Casilini dictatore et legionibus populi Romani agrum suum tutante.

Exercitum cupientem pugnare et magistrum equitum 8
clausos prope intra vallum retentos, tamquam hostibus captivis arma adempta. Tandem, ut abscesserit inde 9

Digitized by Google

dictator, ut obsidione liberatos extra vallum egressos
10 *fudisse ac fugasse hostes. Quas ob res, si antiquus animus plebei Romanae esset, audaciter se laturum fuisse de abrogando Q. Fabii imperio; nunc modicam rogationem promulgaturum de aequando magistri equitum et*
11 *dictatoris iure. Nec tamen ne ita quidem prius mittendum ad exercitum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Flaminii suffecisset.*

12 Dictator contionibus se abstinuit in actione minime popularis. Ne in senatu quidem satis aequis auribus audiebatur, cum hostem verbis extolleret bienniique clades per temeritatem atque inscitiam ducum acceptas referret et
13 *magistro equitum, quod contra dictum suum pugnasset,*
14 *rationem* diceret *reddendam esse. Si penes se summa imperii consiliique sit, propediem effecturum, ut sciant homines bono imperatore haud magni fortunam momenti*
15 *esse, mentem rationemque dominari, et in tempore et sine ignominia servasse exercitum quam multa milia hostium occidisse maiorem gloriam esse.*

16 Huius generis orationibus frustra habitis et consule creato M. Atilio Regulo, ne praesens de iure imperii dimicaret, pridie quam rogationis ferendae dies adesset, nocte ad exercitum abiit.

17 Luce orta cum plebis concilium esset, magis tacita invidia dictatoris favorque magistri equitum animos versabat, quam satis audebant homines ad suadendum quod vulgo placebat prodire, et favore superante auctoritas
18 tamen rogationi deerat. Unus inventus est suasor legis C. Terentius Varro, qui priore anno praetor fuerat,
19 loco non humili solum, sed etiam sordido ortus. *Patrem lanium fuisse* ferunt, *ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia eius artis ministeria usum.*

26 Is iuvenis, ut primum ex eo genere quaestus pecunia a patre relicta animos ad spem liberalioris fortunae fecit
2 togaque et forum placuere, proclamando pro sordidis hominibus causisque adversus rem et famam bonorum primum in
3 notitiam populi, deinde ad honores pervenit, quaesturaque et duabus aedilitatibus, plebeiā et curuli, postremo et praetura perfunctus iam ad consulatus spem cum attolleret

Digitized by Google

animos, haud parum callide auram favoris popularis ex 4
dictatoria invidia petiit scitique plebis unus gratiam tulit.

Omnes eam rogationem, quique Romae quique in 5
exercitu erant, aequi atque iniqui, praeter ipsum dictatorem
in contumeliam eius latam acceperunt; ipse, qua gravitate 6
animi criminantes se ad multitudinem inimicos tulerat,
eadem et populi in se saevientis iniuriam tulit; acceptisque 7
in ipso itinere litteris de aequato imperio, satis
fidens haudquaquam cum imperii iure artem imperandi
aequatam cumque invicto a civibus hostibusque animo
ad exercitum rediit.

27. Teilung des Heeres zwischen Fabius und Minucius.

Minucius vero, cum iam ante vix tolerabilis fuisset 27
rebus secundis ac favore vulgi, tum utique immodice im- 2
modesteque non Hannibale magis victo ab se quam Q. Fabio
gloriari: *Illum in rebus asperis unicum ducem ac parem* 3
quaesitum Hannibali, maiorem minori, dictatorem magistro
equitum, quod nulla memoria habeat annalium, iussu
populi aequatum in eadem civitate, in qua magistri equi-
tum virgas ac secures dictatoris tremere atque horrere
soliti sint; tantum suam felicitatem virtutemque enituisse. 4
Ergo secuturum se fortunam suam, si dictator in cunc-
tatione ac segnitie deorum hominumque iudicio damnata
perstaret.

Itaque quo die primum congressus est cum Q. Fabio, 5
statuendum omnium primum ait *esse, quemadmodum im-*
perio aequato utantur: Se optimum ducere aut diebus 6
alternis aut, si maiora intervalla placerent, partitis tempori-
bus alterius summum ius imperiumque esse, ut par hosti
non consilio solum, sed viribus etiam esset, si quam occa- 7
sionem rei gerendae habuisset.

Q. Fabio haudquaquam id placere: *omnia enim for-* 8
tunam habitura, quamcumque temeritas collegae habuisset.
Sibi communicatum cum alio, non ademptum imperium
esse; itaque se numquam volentem parte, qua posset, rerum 9
consilio gerendarum cessurum; nec se tempora aut dies
imperii cum eo, exercitum divisurum, suisque consiliis,

Digitized by Google

10 *quoniam omnia non liceret, quae posset, servaturum.* Ita obtinuit, ut legiones, sicut consulibus mos esset, inter se dividerent. Prima et quarta Minucio, secunda et tertia
11 Fabio evenerunt. Item equites pari numero sociūmque et Latini nominis auxilia diviserunt. Castris quoque se separari magister equitum voluit.

28. Minucius, von Hannibal zum Kampf verlockt, gerät in Bedrängnis.

28 Duplex inde Hannibali gaudium fuit (neque enim quidquam eorum, quae apud hostes agerentur, eum fallebat, et perfugis multa indicantibus et per suos explorantem):
2 *nam et liberam Minucii temeritatem se suo modo captaturum et sollertiae Fabii dimidium virium decessisse.*
3 Tumulus erat inter castra Minucii et Poenorum, quem qui occupasset, haud dubie iniquiorem erat hosti locum
4 facturus. Eum non tam capere sine certamine volebat Hannibal, quamquam id operae pretium erat, quam causam certaminis cum Minucio, quem procursurum ad obsistendum
5 satis sciebat, contrahere. Ager omnis medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia non modo silvestre quidquam,
6 sed ne vepribus quidem vestitum habebat, re ipsa natus tegendis insidiis eo magis, quod in nuda valle nulla talis fraus timeri poterat; et erant in anfractibus cavae rupes,
7 ut quaedam earum ducenos armatos possent capere. In has latebras, quot quemque locum apte insidere poterant,
8 quinque milia conduntur peditum equitumque. Necubi tamen aut motus alicuius temere egressi aut fulgor armorum fraudem in valle tam aperta detegeret, missis paucis prima luce ad capiendum quem ante diximus tumulum avertit oculos hostium.
9 Primo statim conspectu contempta paucitas, ac sibi quisque deposcere pellendos inde hostes ac locum capiendum; dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat,
10 et vanis minis increpat hostem. Principio levem armaturam dimittit; deinde conferto agmine mittit equites; postremo, cum hostibus quoque subsidia mitti videret, instructis
11 legionibus procedit. Et Hannibal laborantibus suis alia

Digitized by Google

atque alia, aut crescente certamine, mittens auxilia peditum equitumque iam iustam expleverat aciem, ac totis utrimque viribus certatur. Prima levis armatura Romanorum prae- 12
occupatum inferiore loco succedens tumulum pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equitem et ad signa legionum refugit. Peditum acies inter perculsos impavida 13
sola erat videbaturque, si iusta ac recta pugna esset, haudquaquam impar futura; tantum animorum fecerat prospere ante paucos dies res gesta. Sed exorti repente insidiatores 14
eum tumultum terroremque in latera utrimque ab tergoque incursantes fecerunt, ut nec animus ad pugnam neque ad fugam spes cuiquam superesset.

29. 30. Minucius, von Fabius gerettet, stellt sich wieder unter dessen Befehl.

Tum Fabius primo clamore paventium audito, dein 29
conspecta procul turbata acie, „Ita est“ — inquit —, „non celerius quam timui deprendit fortuna temeritatem? Fabio 2
aequatus imperio Hannibalem et virtute et fortuna superiorem videt. Sed aliud iurgandi succensendique tempus erit; nunc signa extra vallum proferte. Victoriam hosti extorqueamus, confessionem erroris civibus.“

Iam magna ex parte caesis aliis, aliis circumspectantibus 3
fugam Fabiana se acies repente velut caelo demissa ad auxilium ostendit. Itaque, priusquam ad coniectum teli 4
veniret aut manum consereret, et suos a fuga effusa et ab nimis feroci pugna hostes continuit. Qui solutis ordinibus vage dissipati erant, undique confugerunt ad integram aciem; qui plures simul terga dederant, conversi in hostem 5
volventesque orbem nunc sensim referre pedem, nunc conglobati restare. Ac iam prope una acies facta erat victi atque integri exercitus, inferebantque signa in hostem, cum Poenus receptui cecinit, palam ferente Hannibale ab 6
se Minucium, se ab Fabio victum.

Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta cum 7
in castra reditum esset, Minucius convocatis militibus „Saepe ego“ — inquit — „audivi, milites, eum primum 8

Digitized by Google

esse virum, qui ipse consulat, quid in rem sit, secundum eum, qui bene monenti oboediat; qui nec ipse consulere
9 nec alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. Nobis quoniam prima animi ingeniique negata sors est, secundam ac mediam teneamus et, dum imperare discimus, parere
10 prudenti in animum inducamus. Castra cum Fabio iungamus; ad praetorium eius signa cum tulerimus, ubi ego eum parentem appellavero, quod beneficio eius erga nos
11 ac maiestate eius dignum est, vos, milites, eos, quorum vos modo arma, dexterae texerunt, patronos salutabitis, et, si nihil aliud, gratorum certe nobis animorum gloriam dies hic dederit."

30 Signo dato conclamatur inde, ut colligantur vasa. Profecti et agmine incedentes ad dictatoris castra in admirationem et ipsum et omnes qui circa erant converterunt.
2 Ut constituta sunt ante tribunal signa, progressus ante alios magister equitum, cum patrem Fabium appellasset, circumfusosque militum eius totum agmen patronos con-
3 salutasset, „Parentibus" — inquit — „meis, dictator, quibus te modo nomine, quo fando possum, aequavi, vitam tantum debeo, tibi cum meam salutem tum omnium horum.
4 Itaque plebeiscitum, quo oneratus sum magis quam honoratus, primus antiquo abrogoque et, quod tibi mihique, quod exercitibus his tuis, servato ac conservatori, sit felix, sub imperium auspiciumque tuum redeo et signa haec
5 legionesque restituo. Tu, quaeso, placatus me magisterium
6 equitum, hos ordines suos quemque tenere iubeas." Tum dextrae interiunctae militesque contione dimissa ab notis ignotisque benigne atque hospitaliter invitati, laetusque dies ex admodum tristi paulo ante ac prope exsecrabili factus.

7 Romae, ut est perlata fama rei gestae, dein litteris non magis ipsorum imperatorum quam vulgo militum ex utroque exercitu adfirmata, pro se quisque Maximum lau-
8 dibus ad caelum ferre. Par gloriā apud Hannibalem hostesque Poenos erat; ac tum demum sentire, cum Romanis
9 atque in Italia bellum esse. Nam biennio ante adeo et duces Romanos et milites spreverant, ut vix cum eadem gente bellum esse crederent, cuius terribilem famam a

Digitized by Google

patribus accepissent. Hannibalem quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, *tandem eam nubem, quae sedere in iugis montium solita sit, cum procella imbrem dedisse.*

31. Unternehmung der römischen Flotte gegen Afrika.

Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius Geminus consul cum classe centum viginti navium circumvectus Sardiniae et Corsicae oram et obsidibus utrimque acceptis in Africam transmisit et, priusquam in continentem escensionem faceret, Menige insula vastata et ab incolentibus Cercinam, ne et ipsorum ureretur diripereturque ager, decem talentis argenti acceptis, ad litora Africae accessit copiasque exposuit. Inde ad populandum agrum ducti milites navales socii iuxta effusi, ac si in insulis cultorum egentibus praedarentur. Itaque in insidias temere inlati cum a frequentibus palantes et locorum ignari ab gnaris circumvenirentur, cum multa caede ac foeda fuga retro ad naves compulsi sunt. Ad mille hominum cum Ti. Sempronio Blaeso quaestore amissum. Classis ab litoribus hostium plenis trepide soluta in Siciliam cursum tenuit, traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, ut ab legato eius P. Cincio Romam reduceretur. Ipse per Siciliam pedibus profectus freto in Italiam traiecit, litteris Q. Fabii accitus et ipse et collega eius M. Atilius, ut exercitus ab se exacto iam prope semestri imperio acciperent. 31

Omnium prope annales *Fabium dietatorem adversus Hannibalem rem gessisse* tradunt; Coelius etiam *eum primum a populo creatum dictatorem* scribit. Sed et Coelium et ceteros fugit *uni consuli Cn. Servilio,* qui tum procul in Gallia provincia aberat, *ius fuisse dicendi dictatoris;* quam moram quia exspectare territa iam clade civitas non poterat, eo decursum est, ut a populo crearetur, qui pro dictatore esset; *res inde gestas gloriamque insignem ducis et augentes titulum imaginis posteros, ut, qui pro dictatore creatus esset, dictator fuisse crederetur, facile obtinuisse.*

Digitized by Google

32. 33. Die Winterquartiere werden bezogen. Ereignisse bis zur Konsulwahl.

32 Consules, Atilius Fabiano Geminus Servilius Minuciano exercitu accepto, hibernaculis mature communitis, quod reliquum autumni erat, Fabii artibus cum summa 2 inter se concordia bellum gesserunt. Frumentatum exeunti Hannibali diversis locis opportuni aderant carpentes agmen palatosque excipientes; in casum universae dimicationis, quam omnibus artibus petebat hostis, non veniebant; adeoque 3 inopia est coactus Hannibal, ut, nisi cum fugae specie abeundum fuisset, Galliam repetiturus fuerit, nulla relicta spe alendi exercitus in eis locis, si insequentes consules eisdem artibus bellum gererent.

4 Cum ad Gereonium iam hieme impediente constitisset bellum, Neapolitani legati Romam venere. Ab iis quadraginta paterae aureae magni ponderis in curiam inlatae atque 5 ita verba facta, ut dicerent: *Scire sese populi aerarium bello exhauriri, et, cum iuxta pro urbibus agrisque so-* 6 *ciorum ac pro capite atque arce Italiae, urbe Romana, atque imperio geratur, aequum censuisse Neapolitanos, quod auri sibi cum ad templorum ornatum tum ad subsidium fortunae a maioribus relictum foret, eo iuvare* 7 *populum Romanum. Si quam opem in sese crederent, eodem studio fuisse oblaturos. Gratum sibi patres Romanos populumque facturum, si omnes res Neapolitanorum* 8 *suas duxissent, dignosque iudicaverint, ab quibus donum animo ac voluntate eorum, qui libentes darent, quam re* 9 *maius ampliusque acciperent.* Legatis gratiae actae pro munificentia curaque; patera, quae ponderis minimi fuit, accepta.

33 Per eosdem dies speculator Carthaginiensis, qui per 2 biennium fefellerat, Romae deprensus praecisisque manibus dimissus, et servi quinque et viginti in crucem acti, quod in campo Martio coniurassent; indici data libertas et aeris gravis viginti milia.

3 Legati et ad Philippum Macedonum regem missi 4 ad deposcendum Demetrium Pharium, qui bello victus ad eum fugisset, et alii in Ligures ad expostulandum, quod

Digitized by Google

Poenum opibus auxiliisque suis iuvissent, simul ad visendum ex propinquo, quae in Bois atque Insubribus gererentur.

Ad Pineum quoque regem in Illyrios legati missi ad 5
stipendium, cuius dies exierat, poscendum aut, si diem proferri vellet, obsides accipiendos. Adeo, etsi bellum ingens 6
in cervicibus erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne longinquae quidem, effugiebat.

In religionem etiam venit aedem Concordiae, quam 7
per seditionem militarem biennio ante L. Manlius praetor in Gallia vovisset, locatam ad id tempus non esse. Itaque duumviri ad eam rem creati a M. Aemilio praetore urbano 8
C. Pupius et Caeso Quinctius Flamininus aedem in arce faciendam locaverunt.

Ab eodem praetore ex senatus consulto litterae ad 9
consules missae, *ut, si iis videretur, alter eorum ad consules creandos Romam veniret; se in eam diem, quam iussissent, comitia edicturum.* Ad haec a consulibus re- 10
scriptum, *sine detrimento rei publicae abscedi non posse ab hoste; itaque per interregem comitia habenda esse potius, quam consul alter a bello avocaretur.* Patribus 11
rectius visum est dictatorem a consule dici comitiorum habendorum causa. Dictus L. Veturius Philo M. Pomponium Mathonem magistrum equitum dixit. Iis 12
vitio creatis iussisque die quarto decimo se magistratu abdicare, ad interregnum res rediit.

34—36. Wahl der Konsuln u. Prätoren für das Jahr 216. Verstärkung des Heeres. Prodigien.

Consulibus prorogatum in annum imperium. Inter- 34
reges proditi sunt a patribus C. Claudius Appii filius Cento, inde P. Cornelius Asina. In eius interregno comitia habita magno certamine patrum ac plebis. C. 2
Terentio Varroni, quem sui generis hominem, plebi insectatione principum popularibusque artibus conciliatum, ab Q. Fabii opibus et dictatorio imperio concusso aliena invidia splendentem, vulgus extrahere ad consulatum nitebatur, patres summa ope obstabant, ne se insectando sibi aequari adsuescerent homines.

Digitized by Google

Q. Baebius Herennius tribunus plebis, cognatus C. Terentii, criminando non senatum modo sed etiam augures, quod dictatorem prohibuissent comitia perficere, per invidiam eorum favorem candidato suo conciliabat: *Ab hominibus nobilibus per multos annos bellum quaerentibus Hannibalem in Italiam adductum; ab iisdem, cum debellari possit, fraude bellum trahi. Cum quattuor legionibus universis pugnari posse apparuisset eo, quod M. Minucius absente Fabio prospere pugnasset, duas legiones hosti ad caedem obiectas, deinde ex ipsa caede ereptas, ut pater patronusque appellaretur, qui prius vincere prohibuisset Romanos quam vinci. Consules deinde Fabianis artibus, cum debellare possent, bellum traxisse. Id foedus inter omnes nobiles ictum, nec finem ante belli habituros, quam consulem vere plebeium, id est hominem novum, fecissent; nam plebeios nobiles iam iisdem initiatos esse sacris et contemnere plebem, ex quo contemni patribus desierint, coepisse. Cui non apparere, id actum et quaesitum esse, ut interregnum iniretur, ut in patrum potestate comitia essent? Id consules ambos ad exercitum morando quaesisse; id postea, quia invitis iis dictator esset dictus comitiorum causa, expugnatum esse, ut vitiosus dictator per augures fieret. Habere igitur interregnum eos; consulatum unum certe plebis Romanae esse, et populum liberum habiturum ac daturum ei, qui mature vincere quam diu imperare malit.*

35 Cum his orationibus accensa plebs esset, tribus patriciis petentibus, P. Cornelio Merenda L. Manlio Volsone M. Aemilio Lepido, duobus nobilibus iam familiarum plebei, C. Atilio Serrano et Q. Aelio Paeto, quorum alter pontifex, alter augur erat, C. Terentius consul unus creatur, ut in manu eius essent comitia rogando collegae.

Tum experta nobilitas parum fuisse virium in competitoribus eius L. Aemilium Paulum, qui cum M. Livio consul fuerat[1]) et damnatione collegae (et sua prope) ambustus evaserat, infestum plebei, diu ac multum recusantem ad petitionem compellit. Is proximo comitiali die conce-

[1]) a. u. c. 535 = 219 a. Chr. n.

Digitized by Google

dentibus omnibus, qui cum Varrone certaverant, par magis in adversandum quam collega datur consuli.

Inde praetorum comitia habita: creati M. Pomponius Matho et P. Furius Philus. Philo Romae iuri dicundo urbana sors, Pomponio inter cives Romanos et peregrinos evenit. Additi duo praetores, M. Claudius Marcellus in Siciliam, L. Postumius Albinus in Galliam. Omnes absentes creati sunt, nec cuiquam eorum praeter Terentium consulem mandatus honos, quem non iam antea gessisset, praeteritis aliquot fortibus ac strenuis viris, quia in tali tempore nulli novus magistratus videbatur mandandus.

Exercitus quoque multiplicati sunt; quantae autem **36** copiae peditum equitumque additae sint, adeo et numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quidquam satis certum adfirmare ausus sim: *Decem milia novorum militum* alii *scripta in supplementum*, alii *novas quattuor legiones, ut octo legionibus rem gererent; numero quoque peditum equitumque legiones auctas, milibus peditum et centenis equitibus in singulas adiectis, ut quina milia peditum, treceni equites essent, socii duplicem numerum equitum darent, peditis aequarent*, quidam auctores sunt. Illud haudquaquam discrepat, maiore conatu atque impetu rem actam quam prioribus annis, quia spem posse vinci hostem dictator praebuerat.

Ceterum priusquam signa ab urbe novae legiones moverent, decemviri libros adire atque inspicere iussi propter territos vulgo homines novis prodigiis. Nam *et Romae in Aventino et Ariciae* nuntiatum erat *sub idem tempus lapidibus pluvisse, et multo cruore signa in Sabinis, Caeretes aquas manasse;* id quidem etiam, quod saepius acciderat, magis terrebat; et in via fornicata, quae ad Campum (sc. Martium) erat, aliquot homines de caelo tacti exanimatique fuerant. Ea prodigia ex libris procurata.

Legati a Paesto pateras aureas Romam attulerunt. Iis sicut Neapolitanis gratiae actae, aurum non acceptum.

Digitized by Google

37. 38. König Hiero von Syrakus sendet Rom Truppen, Getreide und eine goldene Victoria.

37 Per eosdem dies ab Hierone classis Ostia cum magno
2 commeatu accessit. Legati in senatum introducti nuntiarunt, *caedem C. Flaminii consulis exercitusque adlatam adeo aegre tulisse regem Hieronem, ut nulla sua propria*
3 *regnique sui clade moveri magis potuerit. Itaque, quamquam probe sciat magnitudinem populi Romani admirabiliorem prope adversis rebus quam se-*
4 *cundis esse, tamen omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella iuvari soleant, misisse; quae ne accipere ab-*
5 *nuant, magno opere se patres conscriptos orare. Iam omnium primum ominis causa Victoriam auream pondo ducentum ac viginti adferre sese; acciperent eam tenerent-*
6 *que et haberent propriam et perpetuam. Advexisse etiam trecenta milia modium tritici, ducenta hordei, ne commeatus deessent, et quantum praeterea opus esset, quo*
7 *iussissent, subvecturos. Milite atque equite scire nisi Romano Latinique nominis non uti populum Romanum, levium armorum auxilia etiam externa vidisse in castris*
8 *Romanis; itaque misisse mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum adversus Baliares ac Mauros pugna-*
9 *cesque alias missili telo gentes.* Ad ea dona consilium quoque addebant, *ut praetor, cui provincia Sicilia evenisset, classem in Africam traiceret, ut et hostes in terra sua bellum haberent minusque laxamenti daretur iis ad auxilia Hannibali submittenda.*

10 Ab senatu ita responsum regi est: *Virum bonum egregiumque socium Hieronem esse atque uno tenore, ex quo in amicitiam populi Romani venerit,*[1] *fidem coluisse ac rem Romanam omni tempore ac loco munifice adiuvisse.*
11 *Id perinde ac deberet gratum populo Romano esse. Aurum et a civitatibus quibusdam adlatum gratia rei accepta*
12 *non accepisse populum Romanum. Victoriam omenque accipere, sedemque ei se divae dare dicare Capitolium,*

[1]) a. u. c. 491 = 263 a. Chr. n.

Digitized by Google

templum Iovis Optimi Maximi. In ea arce urbis Romanae sacratam volentem propitiamque, firmam ac stabilem fore populo Romano. Funditores sagittariique et frumentum traditum consulibus. Quinqueremes ad navium 13
centum classem, quae cum T. Otacilio propraetore in Sicilia erat, quinque et viginti additae, permissumque est, ut, si e re publica censeret esse, in Africam traiceret.

Dilectu perfecto consules paucos morati dies, dum ab 38
sociis ac nomine Latino venirent milites. Tum, quod num- 2
quam antea factum erat, iureiurando ab tribunis militum adacti milites. Nam ad eam diem nihil praeter sacramentum fuerat, iussu consulum conventuros neque iniussu abituros; et ubi ad decuriatum aut centuriatum convenissent, sua 3
voluntate ipsi inter sese decuriati equites, centuriati pedites 4
coniurabant, sese fugae atque formidinis ergo non abituros neque ex ordine recessuros nisi teli sumendi aut petendi et aut hostis feriendi aut civis servandi causa. Id ex 5
voluntario inter ipsos foedere ad tribunos ac legitimam iuris iurandi adactionem translatum.

Contiones, priusquam ab urbe signa moverentur, con- 6
sulis Varronis multae ac feroces fuere, denuntiantis, *bellum arcessitum in Italiam ab nobilibus mansurumque in visceribus rei publicae, si plures Fabios imperatores haberet,* 7
se, quo die hostem vidisset, perfecturum. Collegae eius Pauli 8
una, pridie quam ab urbe proficisceretur, contio fuit, verior quam gratior populo, qua nihil inclementer in Varronem dictum nisi id modo: *Mirari se, quī dux, priusquam aut* 9
suum aut hostium exercitum, locorum situm, naturam regionis nosset, iam nunc togatus in urbe sciret, quae sibi agenda armato forent, et diem quoque praedicere posset, 10
qua cum hoste signis collatis esset dimicaturus. Se, quae 11
consilia magis res dent hominibus quam homines rebus, ea ante tempus immatura non praecepturum. Optare, ut, quae caute ac consulte gesta essent, satis prospere evenirent; temeritatem, praeterquam quod stulta sit, infelicem 12
etiam ad id locorum fuisse. Id sua sponte apparebat, tuta 13
celeribus consiliis praepositurum; et, quo id constantius perseveraret, Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem adlocutus fertur.

Digitized by Google

39. Rede des Fabius.

§ 1—3. A. Einleitung: Gründe zur Anrede.
§ 4—17. B. Ausführung: § 4—8. I. Dem Aemilius steht ein doppelter Kampf bevor: 1. gegen Hannibal, 2. gegen Varro (Vergl. mit Flaminius).
§ 9—17. II. Im Kampfe gegen Hannibal kann nur die Methode des Fabius auf Erfolg rechnen.
1. Beweis aus der Lage a) der Römer, b) des Hannibal.
2. Beweis aus der Erfahrung.
§ 18—22. C. Schlufs: Mahnung an Aemilius 1. zum Widerstand gegen beide Gegner, 2. zur Vorsicht, 3. zur rationellen Kriegsführung.

39 „Si aut collegam, id quod mallem, tui similem, L. Aemili, haberes, aut tu collegae tui esses similis, supervacanea 2 esset oratio mea; nam et duo boni consules etiam me indicente omnia e re publica fideque vestra faceretis, et mali nec mea verba auribus vestris nec consilia animis 3 acciperetis. Nunc et collegam tuum et te talem virum intuenti mihi tecum omnis oratio est, quem video nequiquam et virum bonum et civem fore, si altera parte claudet res publica, malis consiliis idem ac bonis iuris et potestatis erit.

4 Erras enim, L. Paule, si tibi minus certaminis cum C. Terentio quam cum Hannibale futurum censes; nescio an infestior hic adversarius quam ille hostis maneat te, et cum illo in acie tantum, cum hoc omnibus 5 locis ac temporibus sis certaturus, et adversus Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus pugnandum tibi sit, Varro dux tuis militibus te sit oppugnaturus.

6 Ominis etiam tibi causa absit C. Flaminii memoria. Tamen ille consul demum et in provincia et ad exercitum coepit furere; hic, priusquam peteret consulatum, deinde in petendo consulatu, nunc quoque consul, priusquam castra 7 videat aut hostem, insanit. Et qui tantas iam nunc procellas, proelia atque acies iactando, inter togatos ciet, quid inter armatam iuventutem censes facturum, et ubi extemplo 8 res verba sequitur? Atqui si hic, quod facturum se denuntiat, extemplo pugnaverit, aut ego rem militarem, belli

Digitized by Google

hoc genus, hostem hunc ignoro, aut nobilior alius Trasumenno locus nostris cladibus erit.

Nec gloriandi tempus adversus unum est, et ego con- 9
temnendo potius quam appetendo gloriam modum excesserim; sed ita res se habet: una ratio belli gerendi adversus Hannibalem est, qua ego gessi. Nec eventus modo 10
hoc docet (stultorum iste magister est), sed eadem ratio, quae fuit futuraque, donec res eaedem manebunt, immutabilis est.

In Italia bellum gerimus, in sede ac solo nostro; 11
omnia circa plena civium ac sociorum sunt; armis, viris, equis, commeatibus iuvant iuvabuntque; id iam fidei docu- 12
mentum in adversis rebus nostris dederunt; meliores, prudentiores, constantiores nos tempus diesque facit. Hannibal 13
contra in aliena, in hostili est terra, inter omnia inimica infestaque, procul ab domo, ab patria; neque illi terra neque mari est pax; nullae eum urbes accipiunt, nulla moenia; nihil usquam sui videt; in diem rapto vivit; partem vix 14
tertiam exercitus eius habet, quem Hiberum amnem traiecit; plures fame quam ferro absumpti, nec his paucis iam victus suppeditat.

Dubitas ergo, quin sedendo superaturi simus 15
eum, qui senescat in dies, non commeatus, non supplementum, non pecuniam habeat? Quam diu pro Gereonii, 16
castelli Apuliae inopis, tamquam pro Carthaginis moenibus —! Sed ne adversus te quidem de me gloriabor; Servilius 17
atque Atilius, proximi consules, vide, quemadmodum eum ludificati sint.

Haec una salutis est via, L. Paule, quam difficilem infestamque cives tibi magis quam hostes facient. Idem 18
enim tui, quod hostium milites, volent; idem Varro consul Romanus, quod Hannibal Poenus imperator, cupiet. Duobus ducibus unus resistas oportet. Resistes autem, adversus famam rumoresque hominum satis firmus si steteris, si te neque collegae vana gloria neque tua falsa infamia moverit. Veritatem laborare nimis saepe aiunt, exstingui 19
numquam; gloriam qui spreverit, veram habebit. Sine, 20
timidum pro cauto, tardum pro considerato, imbellem pro perito belli vocent. Malo, te sapiens hostis metuat, quam stulti cives laudent. Omnia audentem contemnet Hannibal,

Digitized by Google

21 nihil temere agentem metuet. Nec ego, ut nihil agatur, opto, sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna; tuae potestatis semper tu tuaque omnia sint; armatus intentusque sis; neque occasioni tuae desis neque suam
22 occasionem hosti des. Omnia non properanti clara certaque erunt; festinatio improvida est et caeca."

40. Antwort des Aemilius. Aufbruch der Konsuln.

40 Adversus ea oratio consulis haud sane laeta fuit, magis fatentis ea, quae diceret, vera quam facilia factu esse.
2 *Dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse; quid consuli adversus collegam seditiosum ac temerarium virium*
3 *atque auctoritatis fore? Se populare incendium priore consulatu semustum effugisse; optare, ut omnia prospere evenirent; at si quid adversi caderet, hostium se telis potius quam suffragiis iratorum civium caput obiecturum.*
4 Ab hoc sermone profectum Paulum tradunt prosequentibus primoribus patrum; plebeium consulem sua plebes prosecuta, turba conspectior, cum dignitates deessent.
5 Ut in castra venerunt, permixto novo exercitu ac vetere castris bifariam factis, ut nova minora essent propius Hannibalem, in veteribus maior pars et omne robur virium
6 esset, consulum anni prioris M. Atilium aetatem excusantem Romam miserunt, Geminum Servilium in minoribus castris legioni Romanae et socium peditum equitumque duobus milibus praeficiunt.
7 Hannibal quamquam parte dimidia auctas hostium copias
8 cernebat, tamen adventu consulum mire gaudere. Non solum enim nihil ex raptis in diem commeatibus superabat, sed ne unde raperet quidem quidquam reliqui erat, omni undique frumento, postquam ager parum tutus erat, in urbes
9 munitas convecto, ut vix decem dierum (quod compertum postea est) frumentum superesset, Hispanorumque ob inopiam transitio parata fuerit, si maturitas temporum exspectata foret.

Digitized by Google

41. 42. Gefecht. Mifsglückte List Hannibals.

Ceterum temeritati consulis ac praepropero ingenio 41
materiam etiam fortuna dedit, quod in prohibendis
praedatoribus tumultuario proelio ac procursu magis militum
quam ex praeparato aut iussu imperatorum orto haudqua-
quam par Poenis dimicatio fuit. Ad mille et septingenti 2
caesi non plus centum Romanorum sociorumque occisis.
Ceterum victoribus effuse sequentibus metu insidiarum ob-
stitit Paulus consul, cuius eo die (nam alternis imperi- 3
tabant) imperium erat, Varrone indignante ac vociferante
*emissum hostem e manibus, debellarique, ni cessatum
foret, potuisse.*

Hannibal id damnum haud aegerrime pati; quin potius 4
credere velut inescatam temeritatem ferocioris consulis ac
novorum maxime militum esse. Et omnia ei hostium haud 5
secus quam sua nota erant: dissimiles discordesque
imperitare, duas prope partes tironum militum in exercitu
esse. Itaque locum et tempus insidiis aptum se habere 6
ratus nocte proxima, nihil praeter arma ferente secum
milite, castra plena omnis fortunae publicae privataeque
relinquit; transque proximos montes laevā pedites instructos 7
condit, dextrā equites, impedimenta per convallem mediam
traducit, ut diripiendis velut desertis fuga dominorum castris 8
occupatum impeditumque hostem opprimeret. Crebri relicti 9
in castris ignes, ut fides fieret, dum ipse longius spatium
fugā praeciperet, falsa imagine castrorum, sicut Fabium
priore anno frustratus esset, tenere in locis consules
voluisse.

Ubi illuxit, subductae primo stationes, deinde propius 42
adeuntibus insolitum silentium admirationem fecit. Tum 2
satis comperta solitudine in castris concursus fit ad prae-
toria consulum nuntiantium *fugam hostium adeo trepidam,
ut tabernaculis stantibus castra reliquerint, quoque fuga
obscurior esset, crebros etiam relictos ignes.*

Clamor inde ortus, ut signa proferri iuberent duce- 3
rentque ad persequendos hostes ac protinus castra diri-
pienda. Et consul alter velut unus turbae militaris erat;
Paulus etiam atque etiam dicere *providendum praeca-* 4

Digitized by Google

vendumque esse; postremo, cum aliter neque seditionem neque ducem seditionis sustinere posset, Marium Statilium
5 praefectum cum turma Lucana exploratum mittit. Qui ubi adequitavit portis, subsistere extra munimenta ceteris iussis ipse cum duobus equitibus vallum intravit, speculatusque
6 omnia cum cura renuntiat *insidias profecto esse: ignes in parte castrorum, qua vergant ad hostem, relictos; tabernacula aperta et omnia cara in promptu relicta; argentum quibusdam locis temere per vias velut obiectum ad praedam vidisse.*

7 Quae ad deterrendos a cupiditate animos nuntiata erant, ea accenderunt, et clamore orto a militibus, *ni signum detur, sine ducibus ituros*, haudquaquam dux defuit; nam extemplo Varro signum dedit proficiscendi.

8 Paulus, cum ei sua sponte cunctanti pulli quoque auspicio non addixissent, nuntiari iam efferenti porta signa
9 collegae iussit. Quod quamquam Varro aegre est passus, Flaminii tamen recens casus Claudiique consulis primo Punico bello memorata navalis clades[1]) religionem animo incussit.

10 Di prope ipsi eo die magis distulere quam prohibuere imminentem pestem Romanis; nam forte ita evenit, ut, cum referri signa in castra iubenti consuli milites non parerent,
11 servi duo, Formiani unus, alter Sidicini equitis, qui Servilio atque Atilio consulibus inter pabulatores excepti a Numidis fuerant, profugerent eo die ad dominos. Deductique ad consules nuntiant *omnem exercitum Hannibalis trans*
12 *proximos montes sedere in insidiis.* Horum opportunus adventus consules imperii potentes fecit, cum ambitio alterius suam primum apud eos prava indulgentia maiestatem solvisset.

43—45. Aufbruch nach Cannae. Stellung daselbst.

43 Hannibal postquam motos magis inconsulte Romanos quam ad ultimum temere evectos vidit, nequiquam detecta
2 fraude in castra rediit. Ibi plures dies propter inopiam

[1]) a. u. c. 505 = 249 a. Chr. n.

Digitized by Google

frumenti manere nequit, novaque consilia in dies non apud milites solum mixtos ex colluvione omnium gentium, sed etiam apud ducem ipsum oriebantur. Nam cum initio fremitus, deinde aperta vociferatio fuisset exposcentium stipendium debitum querentiumque annonam primo, postremo famem, et mercennarios milites, maxime Hispani generis, de transitione cepisse consilium fama esset, ipse etiam interdum Hannibal de fuga in Galliam dicitur agitasse, ita ut relicto peditatu omni cum equitibus se proriperet. 3 4

Cum haec consilia atque hic habitus animorum esset in castris, movere inde statuit in calidiora atque eo maturiora messibus Apuliae loca, simul quo, quod longius ab hoste recessisset, transfugia impeditiora levibus ingeniis essent. 5

Profectus est nocte ignibus similiter factis tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum par priori metus contineret Romanos. Sed per eundem Lucanum Statilium omnibus ultra castra transque montes exploratis cum relatum esset visum procul hostium agmen, tum de insequendo eo consilia agitari coepta. Cum utriusque consulis eadem, quae ante semper, fuisset sententia, ceterum Varroni fere omnes, Paulo nemo praeter Servilium, prioris anni consulem, adsentiretur, maioris partis sententiā ad nobilitandas clade Romana Cannas urgente fato profecti sunt. Prope eum vicum Hannibal castra posuerat aversa a Volturno vento, qui campis torridis siccitate nubes pulveris vehit. Id cum ipsis castris percommodum fuit, tum salutare praecipue futurum erat, cum aciem derigerent, ipsi aversi, terga tantum adflante vento, in occaecatum pulvere effuso hostem pugnaturi. 6 7 8 9 10 11

Consules satis exploratis itineribus sequentes Poenum, ut ventum ad Cannas est et in conspectu Poenum habebant, bina castra communiunt eodem ferme intervallo, quo ad Gereonium, sicut ante copiis divisis. 44

Aufidius amnis utrisque castris adfluens aditum aquatoribus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certamine dabat. Ex minoribus tamen castris, quae posita trans Aufidium erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulterior nullum habebat hostium praesidium. 2 3

Digitized by Google

4 Hannibal spem nanctus locis natis ad equestrem pugnam, qua parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, derigit aciem lacessitque Numidarum 5 procursatione hostes. Inde rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum Romana castra, cum Paulus Semproniique et Flaminii temeritatem Varroni, Varro Paulo speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum 6 Fabium obiceret, testareturque deos hominesque hic, *nullam penes se culpam esse, quod Hannibal iam velut usu cepisset Italiam; se constrictum a collega teneri; ferrum atque arma iratis et pugnare cupientibus adimi militibus* ille, 7 *si quid proiectis ac proditis ad inconsultam atque improvidam pugnam legionibus accideret, se omnis culpae exsortem, omnis eventus participem fore* diceret: *videret, ut quibus lingua prompta ac temeraria, aeque in pugna vigerent manus.*

45—50. Schlacht bei Cannae.

45 Dum altercationibus magis quam consiliis tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat in- 2 structam, cum in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores 3 trans flumen mittit. Quam inconditam turbam cum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu fugassent, in stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas prope portas evecti 4 sunt. Id vero indignum visum, ab tumultuario auxilio iam etiam castra Romana terreri, ut ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen derigerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa imperii eo die penes Paulum fuerit.

5 Itaque postero die Varro, cuius sors eius diei imperii erat, nihil consulto collega signum proposuit instructasque copias flumen traduxit, sequente Paulo, quia magis 6 non probare quam non adiuvare consilium poterat. Transgressi flumen eas quoque, quas in castris minoribus habuerant, copias suis adiungunt atque ita instruunt aciem: In dextro cornu (id erat flumini propius) Romanos equites 7 locant, deinde pedites; laevum cornu extremi equites sociorum, intra pedites, ad medium iuncti legionibus Romanis,

Digitized by Google

tenuerunt; iaculatores cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta. Consules cornua tenuere, Terentius 8
laevum, Aemilius dextrum; Gemino Servilio media pugna tuenda data.

Hannibal luce prima Baliaribus levique alia armatura 46
praemissa transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita
in acie locabat, Gallos Hispanosque equites prope ripam 2
laevo in cornu adversus Romanum equitatum, dextrum 3
cornu Numidis equitibus datum, media acie peditibus firmata,
ita ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his
medii Galli atque Hispani. Afros Romanam magna ex 4
parte crederes aciem; ita armati erant armis et ad Trebiam ceterum magna ex parte ad Trasumennum captis.
Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae fere erant, dis- 5
pares ac dissimiles gladii, Gallis praelongi ac sine mucronibus, Hispano, punctim magis quam caesim adsueto petere
hostem, brevitate habiles et cum mucronibus. Et alius
habitus gentium harum cum magnitudine corporum tum
specie terribilis erat. Galli super umbilicum erant nudi; 6
Hispani linteis praetextis purpura tunicis, candore miro
fulgentibus, constiterant. Numerus omnium peditum, qui
tum stetere in acie, milium fuit quadraginta, decem equitum.
Duces cornibus praeerant, sinistro Hasdrubal, 7
dextro Maharbal; mediam aciem Hannibal ipse
cum fratre Magone tenuit. Sol seu de industria ita 8
locatis, seu quod forte ita stetere, peropportune utrique
parti obliquus erat, Romanis in meridiem, Poenis in
septentrionem versis. Ventus (Volturnum regionis in- 9
colae vocant) adversus Romanis coortus multo pulvere in
ipsa ora volvendo prospectum ademit.

Clamore sublato procursum ab auxiliis et pugna le- 47
vibus primum armis commissa. Deinde equitum Gallorum
Hispanorumque laevum cornu cum dextro Romano concurrit,
minime equestris more pugnae; frontibus enim adversis 2
concurrendum erat, quia nullo circa ad evagandum relicto
spatio hinc amnis hinc peditum acies claudebant. In de- 3
rectum utrimque nitentes, stantibus ac confertis postremo
turba equis, vir virum amplexus detrahebat equo. Pedestre
magna iam ex parte certamen factum erat; acrius tamen

Digitized by Google

quam diutius pugnatum est, pulsique Romani equites terga vertunt.

4 Sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna, primo et viribus et animis par, dum constabant 5 ordines Gallis Hispanisque. Tandem Romani, diu ac saepe conisi, obliqua fronte acieque densa impulere hostium cuneum nimis tenuem eoque parum validum, a cetera prominentem 6 acie. Impulsis deinde ac trepide referentibus pedem institere, ac tenore uno per praeceps pavore fugientium agmen in mediam primum aciem inlati, postremo nullo resistente 7 ad subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrimque reductis alis constiterant media, qua Galli Hispanique steterant, 8 aliquantum prominente acie. Qui cuneus ut pulsus aequavit frontem primum, dein cedendo etiam sinum in medio dedit, Afri circa iam cornua fecerant, irruentibusque incaute in medium Romanis circumdedere alas; mox cornua extendendo 9 clausere et ab tergo hostes. Hinc Romani, defuncti nequiquam proelio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum terga cociderant, et adversus Afros integram pugnam 10 ineunt, non tantum eo iniquam, quod inclusi adversus circumfusos, sed etiam quod fessi cum recentibus ac vegĕtis pugnabant.

48 Iam et sinistro cornu Romano, ubi sociorum equites adversus Numidas steterant, consertum proelium erat, segne 2 primo et a Punica coeptum fraude. Quingenti ferme Numidae, praeter solita arma telaque gladios occultos sub lorīcis habentes, specie transfugarum cum ab suis parmas post terga habentes adequitassent, repente ex equis desiliunt, 3 parmisque et iaculis ante pedes hostium proiectis in mediam aciem accepti ductique ad ultimos considere ab tergo iubentur. Ac dum proelium ab omni parte conseritur, 4 quieti manserunt; postquam omnium animos oculosque occupaverat certamen, tum arreptis scutis, quae passim inter acervos caesorum corporum strata erant, aversam adoriuntur Romanam aciem, tergaque ferientes ac poplites caedentes stragem ingentem ac maiorem aliquanto pavorem ac tu- 5 multum fecerunt. Cum alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe proelium esset, Hasdrubal, qui ea parte praeerat, subductos ex media acie Numidas, quia segnis

Digitized by Google

eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientes mittit, Hispanos et Gallos equites Afris prope iam fessis caede magis quam pugna adiungit. 6

Parte altera pugnae Paulus, quamquam primo statim proelio funda graviter ictus fuerat, tamen et occurrit saepe cum confertis Hannibali et aliquot locis proelium restituit, protegentibus eum equitibus Romanis, omissis postremo equis, quia consulem et ad regendum equum vires deficiebant. Tum denuntianti cuidam, iussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem ferunt: „Quam mallem, vinctos mihi traderet!“ Equitum pedestre proelium, quale iam haud dubiā hostium victoriā, fuit, cum victi mori in vestigio mallent quam fugere, victores morantibus victoriam irati trucidarent, quos pellere non poterant. Pepulerunt tamen iam paucos superantes et labore ac vulneribus fessos. Inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam qui poterant repetebant. 49 2 3 4 5

Cn. Lentulus tribunus militum cum praetervehens equo sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidisset, „L. Aemili“ — inquit —, „quem unum insontem culpae cladis hodiernae dei respicere debent, cape hunc equum, dum et tibi virium aliquid superest, et comes ego te tollere possum ac protegere. Ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris; etiam sine hoc lacrimarum satis luctusque est“. 6 7 8

Ad ea consul: „Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto; sed cave, frustra miserando exiguum tempus e manibus hostium evadendi absumas. Abi, nuntia publice patribus, urbem Romanam muniant ac, priusquam victor hostis advenit, praesidiis firment, privatim Q. Fabio, Aemilium praeceptorum eius memorem et vixisse adhuc et mori. Memet in hac strage militum meorum patĕre exspirare, ne aut reus iterum e consulatu sim aut accusator collegae exsistam, ut alieno crimine innocentiam meam protegam.“ 9 10 11

Haec agentes prius turba fugientium civium, deinde hostes oppressere; consulem ignorantes, quis esset, obruēre telis, Lentulum inter tumultum abripuit equus. 12

Tum undique effuse fugiunt. Septem milia hominum in minora castra, decem in maiora, duo ferme in vicum 13

Digitized by Google

ipsum Cannas perfugerunt; qui extemplo a Carthalone atque equitibus nullo munimento tegente vicum circumventi sunt.
14 Consul alter, seu forte seu consilio nulli fugientium insertus agmini, cum quinquaginta fere equitibus Venusiam perfugit.
15 Quadraginta quinque milia quingenti pedites, duo milia septingenti equites, et tanta prope civium sociorumque pars,
16 caesi dicuntur; in his ambo consulum quaestores, L. Atilius et L. Furius Bibaculus, et undetriginta tribuni militum, consulares quidam praetoriique et aedilicii (inter eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium numerant, qui magister equitum priore anno, aliquot annis ante consul[1]) fuerat),
17 octoginta praeterea aut senatores aut qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi deberent, cum sua volun-
18 tate milites in legionibus facti essent. Capta eo proelio tria milia peditum et equites mille et quingenti dicuntur.

50. Rettung einer Abteilung des römischen Heeres nach Canusium.

50 Haec est pugna Cannensis, Alliensi cladi nobilitate
2 par, ceterum ut illis, quae post pugnam accidēre, levior, quia ab hoste est cessatum, sic strage exercitus gravior
3 foediorque. Fuga namque ad Alliam sicut urbem prodidit, ita exercitum servavit; ad Cannas fugientem consulem vix quinquaginta secuti sunt, alterius morientis prope totus exercitus fuit.

4 Binis in castris cum multitudo semiermis sine ducibus esset, nuntium, qui in maioribus erant, mittunt, *dum proelio, deinde ex laetitia epulis fatigatos quies nocturna hostes premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium*
5 *abituros esse.* Eam sententiam alii totam aspernari: *cur enim illos, qui se arcessant, ipsos non venire, cum aeque coniungi possent? quia videlicet plena hostium omnia in medio essent, et aliorum quam sua corpora tanto peri-*
6 *culo mallent obicere.* Aliis non tam sententia displicere quam animus deesse.

---

[1]) a. u. c. 531 = 223 a. Chr.

Digitized by Google

P. Sempronius Tuditanus tribunus militum „Capi ergo mavultis“ — inquit — „ab avarissimo et crudelissimo hoste, aestimarique capita vestra et exquiri pretia ab interrogantibus, Romanus civis sis an Latinus socius, ut ex tua contumelia et miseria alteri honos quaeratur? Non tu —, si quidem L. Aemilii consulis, qui se bene mori quam turpiter vivere maluit, et tot fortissimorum virorum, qui circa eum cumulati iacent, cives estis. Sed antequam opprimit lux maioraque hostium agmina obsaepiunt iter, per hos, qui inordinati atque incomposito obstrepunt portis, erumpamus! Ferro atque audacia via fit quamvis per confertos hostes. Cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen, ut si nihil obstet, disicias. Itaque ite mecum, qui et vosmet ipsos et rem publicam salvam vultis!“

Haec ubi dicta dedit, strīngīt gladium cuneoque | 10
facto per medios vadit hostes. Et cum in latus dextrum, | 11
quod patebat, Numidae iacularentur, translatis in dextrum scutis in maiora castra ad sescentos evaserunt, atque inde protinus alio magno agmine adiuncto Canusium incolumes perveniunt. Haec apud victos magis impetu animorum, | 12
quem ingenium suum cuique aut fors dabat, quam ex consilio ipsorum aut imperio cuiusquam agebantur.

51. Hannibal zieht nicht nach Rom. Die Walstatt.

Hannibali victori cum ceteri circumfusi gratu- **51**
larentur suaderentque, ut tanto perfunctus bello diei quod reliquum esset noctisque insequentis quietem et ipse sibi sumeret et fessis daret militibus, Maharbal, praefectus | 2
equitum, minime cessandum ratus, „Immo ut, quid hac pugna sit actum, scias, die quinto“ — inquit — „victor in Capitolio epulaberis. Sequere; cum equite, ut prius venisse quam venturum sciant, praecedam.“ Hannibali | 3
nimis laeta res est visa maiorque, quam ut eam statim capere animo posset. Itaque *voluntatem se laudare Maharbalis* ait, *ad consilium pensandum temporis opus esse.* Tum Maharbal: „Non omnia nimirum eidem di dedere: | 4
vincere scis, Hannibal, victoria uti nescis“. Mora

Digitized by Google

eius diei satis creditur saluti fuisse urbi atque imperio.

5 Postero die, ubi primum illuxit, ad spolia legenda foedamque etiam hostibus spectandam stragem insistunt. 6 lacebant tot Romanorum milia, pedites passim equitesque, ut quem cuique fors aut pugna iunxerat aut fuga. Adsurgentes quidam ex strage media cruenti, quos stricta matutino frigore excitaverant vulnera, ab hoste oppressi sunt. 7 Quosdam et iacentes vivos succisis feminibus poplitibusque invenerunt, nudantes cervicem iugulumque et reliquum 8 sanguinem iubentes haurire. Inventi quidam sunt mersis in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas obruentesque ora superiecta humo interclusisse spiritum 9 apparebat. Praecipue convertit omnes subtractus Numida mortuo superincubanti Romano vivus naso auribusque laceratis, cum manibus ad capiendum telum inutilibus, in rabiem irā versā, laniando dentibus hostem exspirasset.

52. Einnahme der Lager.

52 Spoliis ad multum diei lectis Hannibal ad minora ducit castra oppugnanda, et omnium primum, brachio obiecto, 2 flumine eos excludit. Ceterum ab omnibus labore, vigiliis, vulneribus etiam fessis maturior ipsius spe deditio est facta. Pacti, ut arma atque equos traderent, in capita Romana trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis, in servos 3 centenis, et ut eo pretio persoluto cum singulis abirent vestimentis, in castra hostes acceperunt, traditique in cu- 4 stodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. Dum ibi tempus teritur, interea cum ex maioribus castris, quibus satis virium et animi fuit, ad quattuor milia hominum et ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros, quod haud minus tutum erat, Canusium perfugissent, castra ipsa ab sauciis timidisque eadem condicione, qua altera, 5 tradita hosti. Praeda ingens parta est, et praeter equos virosque et si quid argenti (quod plurimum in phaleris equorum erat: nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes, utebantur) omnis cetera praeda diripienda data 6 est. Tum sepeliendi causa conferri in unum corpora su-

Digitized by Google

orum iussit. Ad octo milia fuisse dicuntur fortissimorum virorum. *Consulem quoque Romanum conquisitum sepultumque* quidam auctores sunt.

Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula nomine 7
Busa, genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque a Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam iuvit, pro qua ei munificentia postea, bello perfecto, ab senatu honores habiti sunt.

53—54, 6. Die Reste des römischen Heeres.

Ceterum cum ibi tribuni militum quattuor essent, Fabius 53
Maximus de legione prima, cuius pater priore anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius Bibulus et P. Cor- 2
nelius Scipio et de legione tertia Ap. Claudius Pulcher, qui proxime aedilis fuerat, omnium consensu ad P. Sci- 3
pionem admodum adulescentem et ad Ap. Claudium summa imperii delata est. Quibus consultantibus inter 4
paucos de summa rerum nuntiat P. Furius Philus, consularis viri filius, *nequiquam eos perditam spem fovere;* 5
desperatam comploratamque rem esse publicam: nobiles iuvenes quosdam, quorum principem L. Caecilium Metellum, mare ac naves spectare, ut desertā Italiā ad regum aliquem transfugiant. Quod malum, praeterquam atrox 6
super tot clades, etiam novum, cum stupore ac miraculo torpidos defixisset, qui aderant, et consilium advocandum de eo censerent, negat consilii rem esse Scipio iuvenis, fatalis dux huiusce belli: *Audendum atque agendum, non* 7
consultandum ait *in tanto malo esse: irent secum ex-* 8
templo armati, qui rem publicam salvam vellent; nulla verius, quam ubi ea cogitentur, hostium castra esse. Pergit ire sequentibus paucis in hospitium Metelli, et cum 9
concilium ibi iuvenum, de quibus adlatum erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio „Ex mei animi 10
sententia“ — inquit — „ut ego rem publicam populi Romani non deseram, neque alium civem Romanum deserere patiar. Si sciens fallo, tum me, Iuppiter Optime Maxime, 11
domum familiam remque meam pessimo leto adficias. In 12
haec verba, L. Caecili, iures postulo ceterique, qui adestis;

Digitized by Google

qui non iuraverit, in se hunc gladium strictum esse sciat.“
13 Haud secus pavidi, quam si victorem Hannibalem cernerent, iurant omnes custodiendosque semet ipsos Scipioni tradunt.
54 Eo tempore, quo haec Canusii agebantur, Venusiam ad consulem ad quattuor milia et quingenti pedites equites-
2 que, qui sparsi fuga per agros fuerant, pervenere. Eos omnes Venusini per familias benigne accipiendos curandosque cum divisissent, in singulos equites togas et tunicas et quadrigatos nummos quinos vicenos et pediti denos et arma,
3 quibus deerant, dederunt; ceteraque publice ac privatim hospitaliter facta, certatumque, ne a muliere Canusina po-
4 pulus Venusinus officiis vinceretur. Sed gravius onus Busae multitudo faciebat, et iam ad decem milia hominum
5 erant. Appiusque et Scipio, postquam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nuntium extemplo mittunt, quantae secum peditum equitumque copiae essent, sciscitatumque simul, utrum Venusiam adduci exercitum an
6 manere iuberet Canusii. Varro ipse Canusium copias traduxit; et iam aliqua species consularis exercitus erat, moenibusque se certe, etsi non armis, ab hoste videbantur defensuri.

54, 7—58. Schrecken in Rom. Mafsregeln zur Wiederherstellung der Ruhe und zum Schutze der Stadt.

7 Romam ne has quidem reliquias superesse civium sociorumque, sed occidione occisum cum ducibus exercitum
8 deletasque omnes copias adlatum fuerat. Numquam salvā urbe tantum pavoris tumultusque intra moenia Romana fuit.

Itaque succumbam oneri, neque adgrediar narrare, quae
9 edissertando minora vero faciam. Consule exercituque ad Trasumennum priore anno amisso non vulnus super vulnus, sed multiplex clades, cum duobus consulibus duo consulares exercitus amissi nuntiabantur, nec ulla iam castra Romana
10 nec ducem nec militem esse; Hannibalis Apuliam, Samnium ac iam prope totam Italiam factam. Nulla profecto alia
11 gens tanta mole cladis non obruta esset. Compares cladem ad Aegates insulas Carthaginiensium proelio navali

Digitized by Google

acceptam,[1]) qua fracti Siciliā ac Sardiniā cessere,[2]) inde vectigales ac stipendiarios fieri se passi sunt, aut pugnam adversam[3]) in Africa, cui postea hic ipse Hannibal succubuit: nulla ex parte comparandae sunt, nisi quod minore animo latae sunt.

P. Furius Philus et M. Pomponius praetores senatum 55
in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodia consulerent. Neque enim dubitabant deletis exercitibus hostem 2
ad oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, venturum. Cum in malis sicuti ingentibus ita ignotis ne 3
consilium quidem satis expedirent, obstreperetque clamor lamentantium mulierum, et nondum palam facto vivi mortuique, et per omnes paene domos, promiscue complorarentur, tum Q. Fabius Maximus censuit, *equites expeditos et Appiā* 4
et Latinā viā mittendos, qui obvios percunctando (aliquos profecto ex fuga passim dissipatos fore) referant, quae fortuna consulum atque exercituum sit, et si quid dii 5
immortales, miseriti imperii, reliquum Romani nominis fecerint, ubi eae copiae sint; quo se Hannibal post proelium contulerit, quid paret, quid agat acturusque sit. Haec exploranda noscendaque per impigros iuvenes esse; 6
illud per patres ipsos agendum, quoniam magistratuum parum sit, ut tumultum ac trepidationem in urbe tollant, matronas publico arceant continerique intra suum quamque limen cogant, comploratus familiarum coërceant, silentium per urbem faciant, nuntios rerum omnium ad 7
praetores deducendos curent, suae quisque fortunae domi auctorem exspectent, custodesque praeterea ad portas po- 8
nant, qui prohibeant quemquam egredi urbem, cogantque homines nullam nisi urbe ac moenibus salvis salutem sperare. Ubi conticuerit certe tumultus, tum in curiam patres revocandos, consulendumque de urbis custodia esse.

Cum in hanc sententiam pedibus omnes issent, sub- 56
motaque foro per magistratus turba patres diversi ad sedandos tumultus discessissent, tum demum litterae a C. Terentio consule adlatae sunt: *L. Aemilium consulem exercitumque* 2

[1]) a. u. c. 513 = 241 a. Chr. n. [2]) a. u. c. 516 = 238 a. Chr. n. [3]) a. u. c. 552 = 202 a. Chr. n.

Digitized by Google

caesum; sese Canusii esse reliquias tantae cladis velut ex naufragio colligentem; ad decem milia militum ferme 3 *esse incompositorum inordinatorumque; Poenum sedere ad Cannas in captivorum pretiis praedaque alia nec victoris animo nec magni ducis more nundinantem.*

4 Tum privatae quoque per domos clades vulgatae sunt, adeoque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum anniversarium Cereris intermissum sit, quia nec lugentibus id facere est fas, nec ulla in illa tempestate matrona expers luctus 5 fuerat. Itaque, ne ob eandem causam alia quoque sacra publica aut privata desererentur, senatus consulto diebus triginta luctus est finitus.

6 Ceterum cum sedato urbis tumultu revocati in curiam patres essent, aliae insuper ex Sicilia litterae adlatae sunt 7 ab T. Otacilio propraetore: *Regnum Hieronis classe Punica vastari; cui cum opem imploranti ferre vellet, nuntiatum sibi esse, aliam classem ad Aegates insulas stare paratam* 8 *instructamque, ut, ubi se versum ad tuendam Syracusanam oram Poeni sensissent, Lilybaeum extemplo provinciamque aliam Romanam adgrederentur; itaque classe opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent.*

57 Litteris consulis praetorisque lectis censuerunt, praetorem M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti praeesset, Canusium ad exercitum mittendum scribendumque consuli, ut, cum praetori exercitum tradidisset, primo quoque tempore, quantum per commodum rei publicae fieri posset, Ro- 2 mam veniret. Territi etiam super tantas clades cum ceteris prodigiis, tum quod duae Vestales eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertae, et altera sub terra (uti mos est) ad portam Collinam necata fuerat, altera sibimet ipsa 3 mortem consciverat. L. Cantilius, scriba pontificius, (quos nunc minores pontifices appellant) qui cum Floronia stuprum fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis in comitio 4 caesus erat, ut inter verbera exspiraret. Hoc nefas cum inter tot (ut fit) clades in prodigium versum essot, decemviri 5 libros adire iussi sunt, et Q. Fabius Pictor Delphos ad oraculum missus est sciscitatum, quibus precibus suppliciisque deos possent placare, et quaenam futura finis 6 tantis cladibus foret. Interim ex fatalibus libris sacrificia

Digitized by Google

aliquot extraordinaria facta; inter quae Gallus et Galla, Graecus et Graeca in foro boario sub terram vivi demissi sunt in locum saxo consaeptum, iam ante[1]) hostiis humanis, minime Romano sacro, imbutum.

Placatis satis, ut rebantur, deis M. Claudius Marcellus 7
ab Ostia mille et quingentos milites, quos in classem scriptos habebat, Romam, ut urbi praesidio essent, mittit. Ipse, legione classica (ea legio tertia erat) cum tribunis 8
militum Teanum Sidicinum praemissa, classe tradita P. Furio Philo collegae, paucos post dies Canusium magnis itineribus contendit. Inde dictator ex auctoritate patrum dictus 9
M. Iunius et Ti. Sempronius magister equitum dilectu edicto iuniores ab annis septendecim et quosdam praetextatos scribunt. Quattuor ex his legiones et mille equites effecti. Item ad socios Latinumque nomen ad milites ex formula 10
accipiendos mittunt. Arma, tela, alia parari iubent et vetera spolia hostium detrahunt templis porticibusque. Et 11
aliam formam novi dilectus inopia liberorum capitum ac necessitas dedit: octo milia iuvenum validorum ex servitiis prius sciscitantes singulos, vellentne militare, empta publice armaverunt. Hic miles magis placuit, cum pretio minore 12
redimendi captivos copia fieret.

58—61. Der Senat lehnt die Auslösung der Gefangenen ab.

Namque Hannibal secundum tam prosperam ad 58
Cannas pugnam victoris magis quam bellum gerentis intentus curis, cum captivis productis segregatisque socios, 2
sicut ante ad Trebiam Trasumennumque lacum, benigne adlocutus sine pretio dimisisset, Romanos quoque vocatos, quod numquam alias antea, satis miti sermone adloquitur: *Non internecivum sibi esse cum Romanis bellum; de* 3
dignitate atque imperio certare. Et patres virtuti Romanae cessisse, et se id adniti, ut suae invicem simul felicitati et virtuti cedatur. Itaque redimendi se captivis 4

[1]) a. u. c. 528 = 226 a. Chr. n.

Digitized by Google

copiam facere; pretium fore in capita equiti quingenos quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo centenos.

5 Quamquam aliquantum adiciebatur equitibus ad id pretium, quo pepigerant dedentes se, laeti tamen quam-
6 cumque condicionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio ipsorum decem deligi, qui Romam ad senatum irent, nec pignus aliud fidei, quam ut iurarent se redituros, acceptum.
7 Missus cum his Carthalo, nobilis Carthaginiensis, qui, si
8 forte ad pacem inclinaret animus, condiciones ferret. Cum egressi castris essent, unus ex iis, minime Romani ingenii homo, veluti aliquid oblitus, iurisiurandi solvendi causa cum in castra redisset, ante noctem comites adsequitur.
9 Ubi Romam venire eos nuntiatum est, Carthaloni obviam lictor missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem excederet finibus Romanis.

59. Rede des Führers der Gefangenen:
§ 1—2. A. Unserer Ergebung wegen sind wir nicht zu verachten.
B. Gründe für den Loskauf:
I. § 2—6. Die Umstände rechtfertigen unsere Ergebung [a) Ehrenhafte Verteidigung, b) Hilflose Lage].
II. § 7—8. Der Loskauf ist zulässig. 1. Das beweisen die Präcedenzfälle a) bei der gallischen Invasion, b) im Kriege mit Pyrrhus. § 9. 2. Einige sind ganz schuldlos.
III. § 10—12. Wir sind 1. nicht schlechter als die nach Canusium und Venusia Geflohenen, 2. besser als das Sklavenheer.
IV. § 13—16. Die Ablehnung des Loskaufs ist hart 1. gegen uns wegen der Grausamkeit des Feindes, 2. gegen unsere Angehörigen.
§ 17—19. C. Die Ablehnung ist Schmach für uns und darum härter als der Tod.

59 Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est. Quorum princeps „M. Iuni vosque, patres conscripti“ — inquit — „nemo nostrum ignorat nulli umquam civitati viliores fuisse captivos quam nostrae: ceterum, nisi nobis
2 plus iusto nostra placet causa, non alii umquam minus neglegendi vobis quam nos in hostium potestatem venerunt.
3 Non enim in acie per timorem arma tradidimus, sed, cum prope ad noctem superstantes cumulis caesorum corporum proelium extraxissemus, in castra recepimus nos.

Digitized by Google

Diei reliquum ac noctem insequentem fessi labore ac vul- 4
neribus vallum sumus tutati. Postero die, cum circumsessi 5
ab exercitu victore aqua arceremur, nec ulla iam per con-
fertos hostes erumpendi spes esset, nec esse nefas duce-
remus quinquaginta milibus hominum ex acie nostra trucidatis
aliquem ex Cannensi pugna Romanum militem restare, tunc 6
demum pacti sumus pretium, quo redempti dimitteremur,
arma, in quibus nihil iam auxilii erat, hosti tradidimus.

Maiores quoque acceperamus se a Gallis auro re- 7
demisse, et patres vestros, asperrimos illos ad condiciones
pacis, legatos tamen captivorum redimendorum gratia Ta-
rentum misisse. Atqui et ad Alliam[1]) cum Gallis et ad 8
Heracleam[2]) cum Pyrrho utraque non tam clade infamis
quam pavore et fuga pugna fuit; Cannenses campos acervi
Romanorum corporum tegunt, nec supersumus pugnae, nisi
in quibus trucidandis et ferrum et vires hostem defecerunt.
Sunt etiam de nostris quidam, qui ne in acie quidem fuerunt, 9
sed praesidio castris relicti, cum castra traderentur, in
potestatem hostium venerunt.

Haud equidem ullius civis et commilitonis fortunae 10
aut condicioni invideo, nec premendo alium me extulisse
velim —: ne illi quidem, nisi pernicitatis pedum et cursus
aliquod praemium est, qui plerique inermes ex acie fugientes
non prius quam Venusiae aut Canusii constiterunt, se nobis
merito praetulerint gloriatique sint in se plus quam in no-
bis praesidii rei publicae esse. Sed et illis bonis ac for- 11
tibus militibus utemini et nobis etiam promptioribus pro
patria, quod beneficio vestro redempti atque in patriam
restituti fuerimus.

Dilectum ex omni aetate et fortuna habetis; octo milia 12
servorum audio armari. Non minor numerus noster est,
nec maiore pretio redimi possumus, quam ii emuntur; nam
si conferam nos cum illis, iniuriam nomini Romano faciam.

Illud etiam in tali consilio animadvertendum vobis 13
censeam, patres conscripti, si iam duriores esse velitis,
quod nullo nostro merito faciatis, cui nos hosti relicturi
sitis: Pyrrho videlicet, qui hospitum numero captivos habuit? 14

---

[1]) a. u. c. 364 = 390 a. Chr. n. [2]) a. u. c. 474 = 280 a. Chr. n.

Digitized by Google

an barbaro ac Poeno, qui utrum avarior an crudelior sit,
15 vix existimari potest? Si videatis catenas, squalorem, deformitatem civium vestrorum, non minus profecto vos ea specie moveat, quam si ex altera parte cernatis stratas
16 Cannensibus campis legiones vestras. Intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in vestibulo curiae stantium cognatorum nostrorum exspectantiumque responsum vestrum. Cum ii pro nobis proque iis, qui absunt, ita suspensi ac solliciti sint, quem censetis animum ipsorum esse, quorum in discrimine vita libertasque est?

17 Sed si, me dius fidius, ipse in nos mitis Hannibal contra naturam suam esse velit, nihil tamen nobis vita opus esse censeamus, cum indigni, ut redimeremur a
18 vobis, visi simus. Rediere Romam quondam remissi a Pyrrho sine pretio capti, sed rediere cum legatis, primoribus civitatis, ad redimendos sese missis; redeam ego
19 in patriam trecentis nummis non aestimatus civis? Suum quisque animum habet, patres conscripti. Scio in discrimine esse vitam corpusque meum; magis me famae periculum movet, ne a vobis damnati ac repulsi abeamus; neque enim vos pretio pepercisse homines credent".

60. Rede des T. Manlius Torquatus:
A. § 6—7. Veranlassung zur Entgegnung.
B. § 8—25. Sie sind nicht würdig des Loskaufs. Denn sie waren § 8—16. 1. zu feig zu ihrer Rettung, § 17—21 2. treulos gegen ihre Kameraden, ja widerspenstig (Insubordination), § 22—25. 3, sie, die in der Schlacht und im Lager schlechte Bürger waren, werden es auch in Zukunft sein.
C. Sie sind nicht auszulösen.

60 Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quae in comitio erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad curiam tendebant orantes, ut sibi liberos, fratres, cognatos redderent.
2 Feminas quoque metus ac necessitas in foro turbae virorum immiscuerat.

3 Senatus submotis arbitris consuli coeptus. Ibi cum sententiis variaretur, et alii redimendos de publico, alii nullam publice impensam faciendam nec prohibendos ex
4 privato redimi, si quibus argentum in praesentia deesset, dandam ex aerario pecuniam mutuam praedibusque ac

Digitized by Google

praediis cavendum populo censerent, tum T. Manlius 5
Torquatus, priscae ac nimis durae, ut plerisque videatur, severitatis, interrogatus sententiam ita locutus fertur:
„Si tantummodo postulassent legati pro iis, qui in 6
hostium potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius insectatione eorum brevi sententiam peregissem; quid enim aliud 7
quam admonendi essetis, ut morem traditum a patribus necessario ad rem militarem exemplo servaretis? Nunc autem, cum prope gloriati sint, quod se hostibus dediderint, praeferrique non captis modo in acie ab hostibus, sed etiam iis, qui Venusiam Canusiumque pervenerunt, atque ipsi C. Terentio consuli aequum censuerint, nihil vos eorum, patres conscripti, quae illic acta sunt, ignorare patiar.
Atque utinam haec, quae apud vos acturus sum, Ca- 8
nusii apud ipsum exercitum agerem, optimum testem ignaviae cuiusque et virtutis, aut unus hic saltem adesset P. Sempronius! Quem si isti ducem secuti essent, milites hodie in castris Romanis, non captivi in hostium potestate essent. Sed cum, fessis pugnando hostibus, tum victoriā laetis et 9
ipsis plerisque regressis in castra sua, noctem ad erumpendum liberam habuissent, et septem milia armatorum hominum erumpere etiam per confertos hostes possent, neque per se ipsi id facere conati sunt, neque alium sequi voluerunt. Nocte prope tota P. Sempronius 10
Tuditanus non destitit monere, adhortari eos, dum paucitas hostium circa castra, dum quies ac silentium esset, dum nox inceptum tegere posset, se ducem sequerentur: ante lucem pervenire in tuta loca, in sociorum urbes posse. Si, ut avorum memoriā P. Decius tri- 11
bunus militum in Samnio,[1]) si, ut nobis adulescentibus priore Punico bello Calpurnius Flamma[2]) trecentis voluntariis, cum ad tumulum eos capiendum situm inter medios duceret hostes, dixit „Moriamur, milites, et morte nostra eripiamus ex obsidione circumventas legiones", si hoc P. Sempronius diceret, nec viros equidem nec Romanos 12
vos ducerem, si nemo tantae virtutis exstitisset comes. Viam non ad gloriam magis quam ad salutem ferentem 13

[1]) a. u. c. 411 = 343 a. Chr. n. [2]) a. u. c. 496 = 258 a. Chr. n.

Digitized by Google

demonstrat; redŭces in patriam ad parentes, ad coniuges
14 ac liberos facit. Ut servemini, deest vobis animus; quid, si moriendum pro patria esset, faceretis? Quinquaginta milia civium sociorumque circa vos eo ipso die caesa iacent. Si tot exempla virtutis non movent, nihil umquam movebit; si tanta clades vilem vitam non
15 fecit, nulla faciet. Liberi atque incolumes desiderate patriam; immo desiderate, dum patria est, dum cives eius estis. Sero nunc desideratis, deminuti capite, abalienati iure civium, servi Carthaginiensium facti.
16 Pretio redituri estis eo, unde ignaviā ac nequitiā abistis? P. Sempronium civem vestrum non audistis arma capere ac sequi se iubentem, Hannibalem post paulo audistis castra prodi et arma tradi iubentem.

17 Quamquam quid ego ignaviam istorum accuso, cum scelus possim accusare? Non modo enim sequi recusarunt bene monentem, sed obsistere ac retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri fortissimi inertes submovissent.
18 Prius, inquam, P. Sempronio per civium agmen quam per hostium fuit erumpendum. Hos cives patria desideret? Quorum si ceteri similes fuissent, neminem hodie ex iis,
19 qui ad Cannas pugnaverunt, civem haberet? Ex milibus septem armatorum sescenti exstiterunt, qui erumpere auderent, qui in patriam liberi atque armati redirent, neque
20 his sescentis hostes obstitere: quam tutum iter duarum prope legionum agmini futurum censetis fuisse? Haberetis hodie viginti milia armatorum Canusii fortia, fidelia, patres conscripti. Nunc autem quemadmodum hi boni fidelesque (nam fortes ne ipsi quidem dixerint) cives esse
21 possunt? nisi quis credere potest fuisse, qui ne erumperent, obsistere conati sunt, aut non invidere eos cum incolumitati tum gloriae illorum per virtutem partae, cum sibi timorem ignaviamque servitutis ignominiosae causam
22 esse sciant. Maluerunt in tentoriis latentes simul lucem atque hostem exspectare, cum silentio noctis erumpendi occasio esset. — „Ad erumpendum e castris defuit animus, ad tutanda fortiter castra animum ha-
23 buerunt; dies noctesque aliquot obsessi vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt; tandem ultima ausi passique, cum

Digitized by Google

omnia subsidia vitae deessent adfectisque fame viribus arma iam sustinere nequirent, necessitatibus magis humanis quam armis victi sunt!" — Orto sole hostis ad vallum accessit; ante secundam horam, nullam fortunam 24
certaminis experti, tradiderunt arma ac se ipsos. Haec vobis istorum per biduum militia fuit. Cum 25
in acie stare ac pugnare decuerat, in castra refugerunt; cum pro vallo pugnandum erat, castra tradiderunt, neque in acie neque in castris utiles.

Quī vos redimam? — Cum erumpere *e* castris 26
oportet, cunctamini ac manetis; cum castra tutari armis necesse est, et castra et arma et vos ipsos traditis hosti. Ego non magis istos redimendos, patres conscripti, 27
censeo, quam illos dedendos Hannibali, qui per medios hostes e castris eruperunt ac per summam virtutem se patriae restituerunt."

Postquam Manlius dixit, quamquam patrum quoque **61**
plerosque captivi cognatione attingebant, praeter exemplum civitatis minime in captivos iam inde antiquitus indulgentis, pecuniae quoque summa homines movit, quia nec aerarium exhauriri, magna iam summa erogata in servos ad militiam 2
emendos armandosque, nec Hannibalem maxime huiusce rei, ut fama erat, egentem locupletari volebant. Cum triste 3
responsum, *non redimi captivos*, redditum esset novusque super veterem luctus tot iacturā civium adiectus esset, cum magnis fletibus, questibus legatos ad portam prosecuti sunt. Unus ex iis domum abiit, quod fallaci reditu in castra 4
iurejurando se exsolvisset. Quod ubi innotuit relatumque ad senatum est, omnes censuerunt *comprehendendum et custodibus publice datis deducendum ad Hannibalem esse.*

Est et alia de captivis fama: *Decem primos venisse;* 5
de eis cum dubitatum in senatu esset, admitterentur in urbem necne, ita admissos esse, ne tamen iis senatus daretur. Morantibus deinde longius omnium spe alios 6
tres insuper legatos venisse, L. Scribonium et C Calpurnium et L. Manlium. Tum demum ab cognato Scri- 7
bonii tribuno plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse redimendos senatum. Et novos legatos tres ad Hannibalem revertisse, decem veteres remansisse, quod 8

Digitized by Google

per causam recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex itinere regressi religione sese exsolvissent. De iis dedendis magna contentione actum in senatu esse, 9 *victosque paucis sententiis, qui dedendos censuerint. Ceterum proximis censoribus adeo omnibus notis ignominiisque confectos esse, ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint, ceteri non foro solum omni deinde* 10 *vitā, sed prope luce ac publico caruerint.* Mirari magis adeo discrepare inter auctores, quam, quid veri sit, discernere queas.

Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus fuerit, vel ea res indicio est, quod fides sociorum, quae ad eam diem firma steterat, tum labare coepit, nullā profecto 11 aliā de re, quam quod desperaverant de imperio. Defecere autem ad Poenos hi populi: Atellani, Calatini, Hirpini, 12 Apulorum pars, Samnītes praeter Pentros, Bruttii omnes, Lucani, praeter hos Uzentini et Graecorum omnis ferme ora, Tarentini, Metapontini, Crotonienses Locrique, et Cisalpini omnes Galli.

13 Nec tamen eae clades defectionesque sociorum moverunt, ut pacis usquam mentio apud Romanos fieret, neque ante consulis Romam adventum, nec postquam is rediit renova- 14 vitque memoriam acceptae cladis. Quo in tempore ipso adeo magno animo civitas fuit, ut consuli ex tanta clade, cuius ipse causa maxima fuisset, redeunti et obviam itum frequenter ab omnibus ordinibus 15 sit et gratiae actae, quod de re publica non desperasset; qui si Carthaginiensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

Digitized by Google

Geographische Namen.

A.

Aegātes, Inseln bei Sicilien zwischen Lilybaeum und Drepanum. Sieg des C. Lutatius Catulus über die Karthager 241 v. Chr. 54. 56.
Allia, Nebenflüfschen des Tiber, an welchem die Römer am 18. Juli 390 v. Chr. geschlagen wurden. 50. 59.
Alliensis. 50.
Allifae, St. im Volturnusthal. 18.
Allifanus ager. 17.
Antium, j. Porto d'Anzo, St. in Latium, im volskischen Gebiet, 338 unterworfen. 1.
Appenninus. 1.
Apulia (Japygia), Landschaft in Unteritalien, zerfallend in die Gebiete der Daunier und der Poediculer (Peucetier), seit 317 römisch. 18. 39. 43. 54.
Apuli. 61.
Ardea, Hauptstadt der Rutuler in Latium. 1.
Aricia, St. in Latium, nach dem Falle von Alba longa der Vorort des latinischen Bundes. 36.
Arnus, Flufs in Etrurien, j. Arno. 2.
Arpi, St. in Apulien, deren Trümmer in der Nähe von Foggia liegen. 1. 9. 12.
Arretium, St. in Etrurien, j. Arezzo. 2. 3.
Atellani Bewohner von Atella, St. in Campanien.
Aufidius (Aufidus), Flufs in Apulien, scheidet Daunia und Peucetia, j. Ofanto. 44.

B.

Baliares, die Balearen. 20. Auch Name der als Schleuderer berühmten Bewohner.
Beneventum (Beneventanus ager), St. in Samnium, früher Malventum genannt. 13.
Bovianum, St. in Samnium, j. Boiano. 24.
Bruttii in Unteritalien. 61.

Digitized by Google

C.

Caere, indekl., St. in Etrurien, j. Cerveteri, berühmt durch die warmen Quellen (aquae Caerētes) 1. 36.
Calatia, St. in Campanien, j. Cajazzo.
Calatinus ager. 13.
Calatini. 61.
Cales, ium, St. in Campanien, j. Calvi. 15.
Calenus ager. 13. 25.
Callicula mons, nördl. vom Volturnus bis nach der St. Cales hin. 15. 16. (17).
Callifae, St. im Volturnusthal. 13.
Callifanus ager. 13.
Campania, Landschaft Mittelitaliens, mit der Stadt Capua. 13.
Campanus ager. 15. 25.
Campus (sc. Martius), das Marsfeld in Rom. 36.
Cannae, ein Flecken in Apulien, unweit der Mündung des Aufidus. Das Lager Hannibals und das gröfsere Lager der Römer lag auf dem rechten Ufer, die Schlacht fand auf dem linken Ufer statt. 43. 44. 49. 50. 56. 59.
Cannensis. 50. 59.
Canusium, St. in Apulien am rechten Ufer des Aufidus (j. Canosa). 50. 52. 54. 56. 57. 60.
Canusinus. 54.
Capena, St. in Etrurien. In ihrem Gebiete lag der Hain der Feronia. 1.
Capua, die alte Hauptstadt der Landschaft Campanien am Berge Tifata, j. Santa Maria di Capua. Das neue Capua = Casilinum am Fl. Volturnus. 1. 13. 16.
Carthago sc. nova, was Livius oft ausläfst, j. Cartagena. 19. 20. Zu dessen Umgegend gehörte der spartarius campus.
Casilīnum, St. in Campanien am Fl. Volturnus, j. Capua, weil die Bew. des alten Capua 840 p. Chr. vor den Arabern dorthin übersiedelten. Seine Lage war von strategischer Bedeutung. 13. 15. 16. 25.
Casīnum, volskische Stadt im südl. Latium an der via Latina. In der Nähe j. Monte Cassino mit dem berühmten Kloster.
Casinas ager. 13.
Castulo, span. St. nahe an der Quelle des Baetis (Guadalquivir). Davon der saltus Castulonensis, der östl. Teil der Sierra Morena, genannt. 20.
Celtiberi, das ausgebreitetste Volk in Spanien. 21.
Cercīna, Insel in der kleinen Syrte mit wichtigem Hafen. 31.
Corsica. 31.
Cortōna, St. in Etrurien, nordwestlich vom lacus Trasumennus (Lago di Perugia). 4.
Cosanus portus oder *portus Herculis,* j. Porto d'Ercole in Toskana. 11.
Crotonienses, Bew. der St. Croton (j. Cotrone) am Meerbusen von Tarent. 61.

Digitized by Google

D.

Delphi in der griechischen Landschaft Phokis am Parnassos. 57.

E.

Ebusus, gröfsere Insel der beiden Pityusen mit gleichnamiger Stadt (j. Iviza). 20.
Eryx, Berg und Stadt auf Sicilien, östl. von Drepanum. Auf dem Berge der Tempel der Venus Erycina. 10.
Etruria (Tuscia, Toscana), Landschaft Mittelitaliens, deren Bewohner die Etrusci (Tusci). 3.

F.

Faesulae, St. in Etrurien, j. Fiesole. 3.
Falerii, St. der Falisker in Etrurien. 1.
Falernus ager, an der Grenze von Latium und Campanien am Berge Massicus. 13. 14. 15. 25.
Formiae, Küstenstadt in Latium.
Formiana saxa. 16.
Formianus. 42.

G.

Gereonium, St. der Frentaner, südl. von Larinum, im Osten Samniums (castellum Apuliae). 18. 23. 24. 32. 39. 44.

H.

Hadrianus ager in Picenum, genannt nach der Kolonie Hadria. 9.
Heraclea, St. in Grofsgriechenland, nahe bei der Mündung des Siris. Hier schlug 280 Pyrrhus die Römer. 59.
Hibērus, Ebro. 19. 20. 22. 25. 39.
Hirpini, Volk in Samnium. 13. 61.

I.

Ilergētes, Volk zwischen Ebro und Pyrenäen. 21.
Ilergavonenses, Küstenvolk am Ebro. 21.
Insuber, ris, m., ein insubrischer Gallier. Die Insubres wohnten in der Poebene. 6.

L.

Lanuvium, St. in Latium, j. das Dorf Civita Lavigna. 1.
Larinum, St. der Frentaner im östl. Samnium.
Larīnas ager. 18. 24.

Digitized by Google

Ligures, Volk im cisalpinischen Gallien, nördl. vom Busen von Genua, 223 von den Römern besiegt. 33.
Lilybaeum, das westlichste Vorgebirge von Sicilien. 31. 56.
Liternum, St. in Campanien in sandiger Gegend. Der Ausfluſs des Clanis bildet Sümpfe. In der Nähe die verrufene silva Gallinaria. 16.
Locri (Epizephyrii) in Bruttium. 61.
Longuntica vermutlich südl. von Carthago nova (Cartagena) in Spanien im sog. spartarius campus gelegen. 20.
Lucani, Volk in Unteritalien. 42.
Luceria, St. in Apulia Daunia, j. Lucera, 314 röm. Kolonie. 9. 14.
Lusitania, j. Portugal, doch ehedem auch Gebiete umfassend, welche jetzt spanisch sind. 20.

M.

Marrucīni, Gebirgsvolk in den Abruzzen. 9.
Marsi, Gebirgsvolk am lacus Fucinus (Lago di Celano). 9.
Massicus mons, im Gebiet der Aurunker, an der Grenze von Latium und Campanien, bekannt durch seinen Wein. 14.
Massilia, j. Marseille, Kol. der Phokäer.
Massilienses. 19.
Mauri (Maurusii), Bewohner von Mauretania, Landschaft im nordwestl. Afrika, j. Fez und Marokko. 37.
Menix (Meninx), Insel mit wichtigem Hafen in der kleinen Syrte. 31.
Metapontīni, Bewohner der St. Metapontum am tarentinischen Meerbusen. 61.

N.

Neapolis, St. in Campanien, j. Neapel. 32.
Nova classis, vermutlich der im Itinerarium Antonīni erwähnte Ort „ad Novas" zwischen Ilerda und Tarraco an der span. Küste. 21.

O.

Onussa, spanische Küstenstadt zwischen Neucarthago (Cartagena) und der Ebromündung. 20.
Ostia, Hafenstadt Roms am Tiber. 11. 37. 57.

P.

Paeligni, Gebirgsvolk in den Abruzzen, südl. von den Marrucinern. 9. 18. Städte der Paeligner Corfinium und Sulmo.
Paestum (Posidonia), St. in Lukanien; die dortigen Tempelruinen berühmt. 36.
Pentri, samnitischer Stamm mit der St. Bovianum. 61.

Digitized by Google

Pharus (Pharia), Insel an der illyrischen Küste. Daher Demetrius Pharius, 219 von L. Aemilius Paulus besiegt und flüchtig bei Philipp von Macedonien. 33.
Picenum (ager Picenus), Landschaft im östlichen Mittelitalien. 9.
Praeneste, is, n., j. Palestrina, St. in Latium, berühmt durch den Tempel der Fortuna und deren Orakel (sortes Praenestinae). 1. 12.
Praetutianus ager, südl. Teil von Picenum. 9.

S.

Sabinus ager. 12.
Sabini. 36.
Saguntum od. — *us*, St. in Spanien, in der Nähe des heutigen Murviedro. 14. 22.
Samnium, Landschaft in Mittelitalien. Mit deren Bewohnern, den Samnītes, führten die Römer den Kampf um die Hegemonie in Italien von 343—290. Hier ist S. im engeren Sinne das Gebiet der Caudiner mit den Städten Benevent und Telesia. 13. 16. 18. 24. 25. 54.
Samnītes, ium. 61.
Sardinia. 1. 25. 31. 54.
Sicilia. 1. 25. 35. 54. 56.
Sidicīni, Stamm in Campanien mit der St. Teanum.
Sidicīnus. 42.
Sinuessa im ager Falernus in Latium, am Meere gelegen, mit heifsen Schwefelquellen. 14. 15.
Spoletium (Spoletum), St. in Umbrien, seit 241 lat. Kolonie, j. Spoleto. 9.
Stellas campus (ager), südl. Teil des ager Campanus zwischen der via Appia und dem Volturnus bis zu dem ager Sinuessanus. 13.
Syracusana ora. 56.

T.

Tarentum (Taras), dorische Kolonie in Calabrien, seit 272 mit römischer Besatzung belegt, 209 von den Römern mit Sturm genommen und zerstört. 59.
Tarentini. 61.
Tarracina (Anxur), volsk. St. in Latium, an der via Appia. Der Engpafs bei Lautulae lag super Tarracinam. 15.
Tarraco, Felsenfeste der Cessetaner in Spanien, j. Tarragona. 19. 22.
Telesia, St. in Samnium. 13.
Tibur, St. in Latium am Anio, j. Tivoli. 12.
Trasumennus lacus, j. Lago di Perugia, in Toskana. 4. 6. 7. 8. 13. 46. 54. 58.
Trebia, rechter Nebenfluſs des Po. 46. 58.

Digitized by Google

U.

Umbria, Landschaft in Mittelitalien, begrenzt im N. vom Rubiko, im S. von Nar, im W. vom Tiberflufs, im NO. vom Meer. 8. 9.
Uzentīni, Bewohner der St. Uzentum im südl. Calabrien. 61.

V.

Veii, St. in Etrurien, 396 von Camillus erobert. 3. 14.
Venusia (j. Venosa), St. der Samniter, auf der Grenze von Apulien und Lukanien, seit 292 röm. Kolonie, strategisch wichtig. Hier der Dichter Horaz geboren 8. Dez. 65 v. Chr. 49. 54. 60.
Venusini. 54.
Vulturnus od. *Volturnus,* Fl. Campaniens, j. Volturno. 14.
Auch der Ostsüdostwind (Eurus) = Sirocco trägt denselben Namen. 43. 46.

Digitized by Google

Verlag von Ferdinand Schöningh in Paderborn.

Ausgaben griech. und latein. Klassiker.

Der Vorzug dieser in dauerhaften biegsamen Leinwandeinband gebundenen Ausgaben besteht in **deutlichem, klarem Druck, handlichem Formate** und billigem, konkurrenzfähigem Preise. — Der scheinbar etwas hohe Preis wird durch den Einband hervorgerufen, welcher in gleich geschmackvoller Weise einzeln so billig nicht zu erlangen ist.

a. Text-Ausgaben.

***Nepotis, Cornelii,* Vitae.** Edidit Gustavus Gemfs. 112 S. 8. In biegsamem Leinwandband. ℳ 0,65.

***Sallusti Crispi, G.,* de Catilinae coniuratione, de bello Jugurthino libri.** Schulausgabe von Karl Kappes. 106 S. In biegsamem Leinwandbd. ℳ 0,70.

***Thukydides,* zweites Buch.** Kap. 1—65. Schulausgabe nebst Einleitung in die Thukydideslektüre von Dr. Franz Müller. 60 S. In biegsamem Leinwandband. br. ℳ 0,80.

***Thukydides,* sechstes Buch.** Schulausgabe nach der erklärenden Ausgabe für den Schul- und Privatgebrauch von Dr. Franz Müller. Mit 2 Kärtchen in Farbendruck. In biegsamem Leinwandband. ℳ 1,00.

***Thukydides,* siebentes Buch.** Schulausgabe. Nach der erklärenden Ausgabe für den Schul- und Privatgebrauch von Dr. Franz Müller. Mit 2 Kärtchen. In biegsamem Leinwandband. ℳ 1,00.

***Caesaris, C. Julii,* de bello gallico** commentarii septem cum commentario octavo A. Hirtii. Recensuit **Dr. H. Walther.** In biegsamem Leinwandband. ℳ 1,20.

Vergils Aeneide, für den Schulgebrauch, mit einem Aufsatz über den Dichter u. sein Werk, Inhaltsangaben und einem erklär. Verzeichnis d. hauptsächlichsten Eigennamen v. W. Gebhardi. In biegsamem Leinwandband. ℳ 1,50.

Xenophons Anabasis, für den Schulgebrauch von Dr. Ernst Bachof. Mit 1 Karte in Farbendruck. In biegsamem Leinwandband. ℳ 1,20.

***Livii* ab urbe condita.** Text für den Schulgebrauch. Von Dr. S. Widmann. Lib. I. XXI. XXII. In biegsam. Leinwandbd. à lib. ℳ 0,60.

***Ovidii, P. Nasonis,* Metamorphoses,** Auswahl für den Schulgebrauch mit Einleitung von Dr. Egen, Gymnasiallehrer zu Münster. In biegsamem Leinwandband. ℳ 1,00.

Weitere Ausgaben folgen.

Digitized by Google

b. Kommentierte Ausgaben.

***Caesaris, C. Julii,* commentarii de bello gallico.** Für den Schulgebrauch erklärt von **Dr. H. Walther,** Realgymnasial-Oberlehrer in Grünberg i. Schl.

1. Heft. lib. I u. II nebst einer Einleitung und drei Karten. 1881. 104 S. gr. 8. geh. ℳ 1,30.
2. Heft. lib. III u. IV nebst zwei Karten und einer Abbildung. 1883. 60 Seiten. gr. 8. geh. ℳ 0,80.
3. Heft. lib. V u. VI. 88 Seiten. gr. 8. brosch. ℳ 0,80.
4. Heft. Comm. VII u. VIII. Mit 4 Kärtch. 124 S. gr. 8. br. ℳ 1,50.

***Livii, Titi,* ab urbe condita libri.** Für den Schulgebrauch erklärt von **Dr. K. Tücking,** Gymnasial-Direktor in Neufs.

Buch I. Zweite verb. Aufl. 144 S. gr. 8. ℳ 1,20.
Buch II. 104 S. gr. 8. ℳ 1,20.
Buch III. 120 S. gr. 8. ℳ 1,20.
Buch IV. 100 S. gr. 8. ℳ 1,20.
Buch V. 96 S. gr. 8. ℳ 1,20.
Buch XXI. Dritte verb. Aufl. 112 S. gr. 8. ℳ 1,20.
Buch XXII. Zweite verb. Aufl. 120 S. gr. 8. ℳ 1,20.

Nepos, Cornelius. Für den Schulgebrauch mit erklärenden Anmerkungen herausgegeben von **Dr. Gustav Gemfs,** Oberlehrer am Kgl. Luisen-Gymnasium zu Berlin. 210 S. gr. 8. geh. ℳ 1,20.

***Ovidii, P. Nasonis,* Metamorphoses,** Auswahl für den Schulgebrauch mit sachlicher Einleitung, erläuternden Anmerkungen und einem Register der Eigennamen von J. Meuser, weiland Gymnasial-Oberlehrer in Bochum. 4. verbess. Aufl. Besorgt von Dr. Egen, Gymnasiallehrer zu Münster. geh. ℳ 1,60.

***Sallusti Crispi, G.,* de Catilinae coniuratione, de bello Jugurthino libri.** Schulausgabe mit Anmerkungen von **Karl Kappes.**

I. De Catilinae coniuratione liber. 120 S. gr. 8. br. ℳ 0,60.
II. De bello Jugurthino liber. 120 S. gr. 8. br. ℳ 1,00.

***Tacitus, des Corn.,* Germania.** Übersetzt von **Dr. Dyckhoff,** Direktor d. Gymnasiums zu Wongrowitz. 48 S. 8°. geh. ℳ 0,50.

Vergils Aeneide. Für Schüler bearbeitet von **Dr. Walther Gebhardi,** Kgl. Gymnasial-Oberlehrer in Gnesen.

I. Teil: **Erstes und zweites Buch.** Mit einer Einleitung in die Lektüre des Gedichtes. 2. umgearb. Aufl. von **Dr. Ihm,** Gymnas.-Lehrer in Bensheim. 163 S. gr. 8°. geh. ℳ 1,50.
II. Teil: **Drittes und viertes Buch.** 152 S. gr. 8°. geh. ℳ 1,40.
III. Teil: **Fünftes und sechstes Buch.** 200 S. gr. 8°. geh. ℳ 1,60.
IV. Teil: **Siebentes Buch.** Nach dem Tode des Bearbeiters zu Ende geführt v. **P. Mahn,** Gymn.-Lehrer in Gnesen. 84 S. gr. 8°. br. ℳ 0,80.

***Thukydides*, zweites Buch** Kap. 1—65. Erklär. Ausgabe nebst Einleitung in die Thukydideslektüre für den Schulgebrauch von Dr. **Franz Müller.** 154 S. gr. 8°. br. ℳ 1,30.

***Thukydides*, sechstes Buch.** Erklärende Ausgabe für den Schul- und Privatgebrauch von **Dr. Franz Müller.** Mit einer Doppelkarte in Farbendruck und einem Anhang: Litteratur zur Sprache des Thukydides. 208 S. gr. 8°. br. ℳ 1,80.

Digitized by Google

YB 38423

585888

PA6452
A3W4
1559
v.3

UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

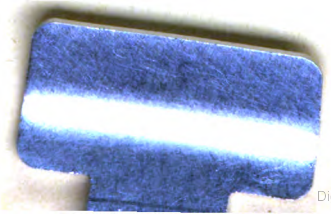

Digitized by Google

Digitized by Google